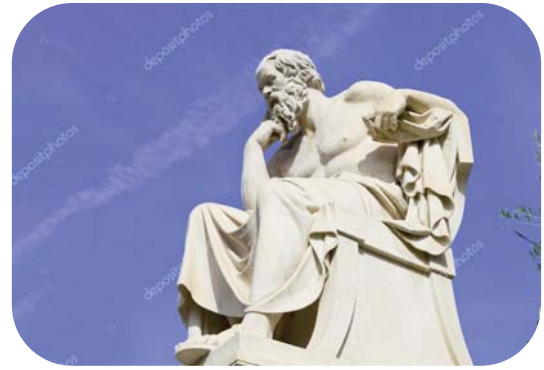

ԱԶԳԻԱԿ ԳԱՂԱՓԱՐԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՖՐԱՆԳԵԱՆԻ ԾՆՆԴԵԱՆ
140-ԱՄԵԱԿ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ 90-ԱՄԵԱԿ

ԵՐԿՈՒՇԱՐԹԻ, 19 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 2018

ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԱՍՈՒԼ ՎԵՐԱԳԱՐՉՆԵԼՈՒ ՄԵՐ ՓՈՐՉԸ

Համակողմանի դիտարկում է յայտնաբեր, որ գաղափարագրությունը բացակայ է մեր մամուլին մեջ ընդհանրապես: Առատ տեղեկատվությունը եւ, քաղաքական գործընթացներու ամրանումը, քաղաքական վերլուծաբանությունը մեր կուսակցության պաշտօնաթերթերուն էջերուն տիրական բաժինը գրաւած են՝ դուրս մղելով գաղափարական եւ գաղափարաբանական յօդուածագրությունը:

Անշուշտ ասիկա իր պատճառները ունի: Ներկայ պայմանները գաղափարական շարժումներու նկատմամբ գոյություն ունեցող դասական ընկալումներով արժեհամակարգի ձեւափոխումներով եւ որոշ ամուսնով նաեւ էութենափոխումով նոր իրավիճակներ կը ստեղծեն շատ արագ: Մարդու ազատությունը՝ կենսակերպի, տեսակետի հարթութենէն կը տեղափոխուի այլ ոլորտներ, այլանդակ կենցաղակերպերու օրինականացման ճգնաժամաբանութիւններու նուիրականացման մտադրութեամբ:

Ամեն ինչ քննարկելի դարձնելու ներկայ արհեստագիտութեան վրայ կառուցուած բաց համակարգը կը հարւածէ ո՛չ միայն մարդկային, այլ նաեւ ազգային արժեքները: Կրօնական հարցերէն մինչեւ ընկերային, տնտեսական, ռազմական, կրթական ու մշակութային կարելի է մերժել, հեզնել, եւ այդ բոլորին վիրթուալ ժողովրդակալութիւնն ապահովել:

Վիրթուալ տարածքներու վրայ անկաշկանդ, ամեն արժէք խնդրոյ առարկայ դարձնելու դիրքին ընդառաջումը՝ այսօրուան համակարգի տրամադրած փորձութիւններուն, հետզհետէ կը տեղափոխուի նաեւ իրական աշխարհ:

Վիրթուալէն իրականի անցումը եւս արագ կշռոյթներով կ'ընթանայ, եւ ելեկտրոնային տարածքներու վրայ երբեմն ծանօթներու, յաճախ նաեւ անծանօթներու միջեւ ծաւալած խօսակցութիւնները կը վերածուին այս կամ այն միջավայրին մէջ կազմակերպուած քննարկումներու:

Պետութիւնները օրէնսդրութիւն կը յարմարցնեն նոր ժամանակներուն բերած նոր արժեհամակարգին, եթէ չուզենք օգտագործել հակաարժեքահամակարգ ըսելաձեւը:

Հարցերու արծարծման այս եղանակի համատարած մակընթացութիւններուն դիմաց կը նահանջէ նախկին հարցերու քննարկման նախկին ձեւերու դրութիւնը, եւ կը տուժէ գաղափարագրութիւնը՝ ինչ եւս համահարթեցման գլանին տակ գտնելով ինքզինք:

Գաղափարագրութեան բացակայութիւնը միայն հայկական դաշտին մէջ չէ: Ընդհանուր երեւոյթ է. նոր փիլիսոփայութիւնը նոր ժամանակներուն ու պայմաններուն համահունչ է եւ չի սիրեր գաղափարաբանական յղացքներուն կառչիլը, անոնց յղում կատարելը, այդ բոլորի առանցքին շուրջ իրադրութիւնները վերլուծելը: Միայն համակարգերը չեն փոխուած անշուշտ. փոխուած են նաեւ բովանդակութիւնները:

Դաշնակցութեան ամենէն նշանաւոր գաղափարաբանական տեսաբանի ծննդեան եւ մահուան յօբելեաններուն առիթով «Ազգակ»-ի փորձը գաղափարագրութիւնը արծարծ պահել է մեր մամուլի էջերուն: Ազգային-աշխարհաքաղաքական իրադրութիւններուն մեր գաղափարական ընկալումներուն ներքոյ դիտարկելու, վերլուծելու փորձ: Առաջին ընդառաջումները կը քաջալերեն մեզ՝ աշխատելու, որպէսզի եզակի չմնայ «Ազգակ» գաղափարական» յաւելուածի այս թիւը:

Շ. Գ.

ԸՆԴՀԵՍ ՆՈՐ ԲՈՆԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՐԵԼԻ Է ԿԱՆԱՉ ԴԱՐՉՆԵԼ

Հանրայայտ իրողութիւն է, որ ներկայ աշխարհի նոր համակարգը իր վայրագ դրամատիքութեամբ, անհատակեղրոն ուղղուածութեամբ, ռազմական ուժի գերադասութեամբ, ընկերային դասակարգերու միջեւ հինէն եկած վիհի անհամեմատ խորացումով եւ համաշխարհայնացման կատարի յառաջընթացով թիրախ դարձուց ու հարուածեց գաղափարաբանութիւնն հասկացողութիւնը եւ ինքնաբերաբար գաղափարաբանական սկզբունքներով առաջնորդուող կուսակցութիւնները:

Ստեղծուեցան նոր հասկացութիւններ, տարազներ, որոնք տիեզերական արժէքներկայացնող սկզբունքները՝ ազատութիւնը, հաւասարութիւնը, խօսքի եւ խղճի ազատութիւնը, ժողովրդավարութիւնը, մարդկային իրաւունքները եւ նման այլ արժէքային յղացքները ի սպաս դրին նոր համակարգի հաստատման եւ ամրապնդման: Արհեստագիտութեան անհամեմատ յա-

ռաջացումը իր կարգին, մարդկութեան զարգացման նպաստող ազդակ ըլլալու կողքին, հիմնականին մէջ խարխիսներէն մէկը եղաւ այս նոր համակարգի ամրապնդման:

Աշխարհով մէկ միատեսակ ու միառոյտուած մարդ ստեղծելու համակարգն է այս մէկը:

Համակարգ, որ բարօրութիւն եւ յառաջդիմութիւն խոստացող գեղեցիկ կարգախօսներով ի վերջոյ կը քանդէ բազմազանութիւնը, տարատեսակ կարծիքները, ազգային առանձնայատկութիւնները, մշակութային ու կենցաղային ինքնուրոյնութիւնը, ժամանակի ընթացքին հասնելու կրօնական բնագաւառին, վերացնելու համար նաեւ անհատներու եւ հաւաքականութեանց կրօնական հաւատալիքներն ու անոնց արդիւնք եղող բարոյական արժէքները:

ՅԱԿՈՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Շար.ը՝ էջ 4

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՅԵԱՑՔԸ ՀԻՄՆԱԴՈՐԱԾ ՓԻԼԻՍՈՓԱՆ ԵՒ ՏԵՍԱԲԱՆԸ՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՖՐԱՆԳԵԱՆԸ

ՀՅ Դաշնակցութեան մեծագոյն մտաւորականներէն եւ տեսաբաններէն մէկը՝ փիլիսոփայական գիտութիւններու դոկտոր Երուանդ Ֆրանգեան ծնած է 3 փետրուար 1878-ին, Սուրմալուի Իգդիր գիւղաքաղաքին մէջ, աղքատ երկրագործի մը յարկին տակ:

Նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի ծխական դպրոցը: Աւարտելէ ետք գայն, կը փորձէ մտնել Էջմիածինի ճեմարան, որ այն ժամանակ կը նկատուէր Ռուսիոյ հայկական գիտական բարձրագոյն հաստատութիւնը: Սակայն ճեմարանի դռները փակ կը գտնէ իր առջեւ:

Էջմիածինէն կ'անցնի Երեւան, ուր Տիգրան Յովհաննիսեանի բարեացակամ աջակցութեամբ կ'ընդունուի Թեմական միջնակարգ դպրոցը: Յովհաննիսեան, որ տեսուչն էր Թեմականին, մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ պատանի Երուանդի զարգացման վրայ:

1899-ին Ֆրանգեան փայլուն յաջողութեամբ կ'աւարտէ իր միջնակարգ կրթութիւնը:

Շար.ը՝ էջ 23

Նստած, ձախէն աջ՝ դոկտոր Կարապետ Փաշայեան, անոր կինը եւ Սամսոն Թաղեւոսեան: Կանգնած, ձախէն՝ Մալխաս (Արտաշէս Յովսէփեան) եւ Երուանդ Ֆրանգեան:

128-ԱՄԵԱՅ ԵՐԹ ՄԸ՝ ԻՐԱՊԱՇՏ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՈՎ

Մեր շրջապատին մէջ, հայկական կեանքին մէջ՝ առհասարակ, Երուանդ Ֆրանգեան անունը ամենէն քիչը ծանօթ է, հակառակ անոր որ իբրեւ փիլիսոփայ եւ տեսաբան՝ ամենէն շատը ազդեցութիւն ունեցած է հայ իրականութեան յառաջատար կուսակցութեան՝ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան գաղափարաբանական եւ պատմափիլիսոփայական մտքի ձեւաւորման մէջ: Սակայն Երուանդ Ֆրանգեանի մտածողութեան կարեւորութիւնը չի սահմանափակուիր միայն նեղ կուսակցական շրջագիծին մէջ, որովհետեւ ան մեծ մտաւորական, ընկերաբան եւ փիլիսոփայ եղած է ո՛չ միայն կուսակցական առումով, այլ նաեւ՝ ազգային ընդհանրական առումով, դառնալով 20-րդ դարու սկզբնաւորութեան հայ փիլիսոփայական մտքի մեծագոյն դեմքերէն մէկը:

Երբ այս յանդիմանին պատրաստութեան առիթով կ'ուսումնասիրէինք մեր տրամադրութեան տակ գտնուող այն նիւթը, որ կը վերաբերէր այս մեծ մտածողին, յայտնաբերեցինք, որ ան հայկական իրականութեան մէջ մեծագոյն հետեւորդներէն մէկը եղած է փորձաքննադատական փիլիսոփայական ուղղութեան (կամ այսպէս կոչուած՝ **Եմպիրիոկրիտիցիզմին**): Ուզեցինք գիտնալ, թէ ի՞նչ կը ներկայացնէ այս ուղղութիւնը, որ հիմնուած է հարցերուն նայելու գծով իրապաշտ մօտեցումը կիրարկելու եւ եղած փորձը միշտ քննական պրիսմակէն անցնելու սկզբունքին վրայ: Ու երբ փիլիսոփայական այս ուղղութեան վերաբերեալ կը կարդայինք, թէ ի՞նչ գրուած է «Սովետական հանրագիտարան»-ին կամ խորհրդային ժամանակաշրջանի այլ հրատարակութեանց մէջ, հանդիպեցանք քիչէի վերածուած մարքսեան նախնական բացատրութեան մը՝ «պուրծուա յետադիմական փիլիսոփայական ուղղութիւն»:

Մինչդեռ, եթէ համապարփակ կերպով ուսումնասիրելու ըլլանք Երուանդ Ֆրանգեանի տեսաբանական կամ փիլիսոփայական միտքը՝ թէկուզ եւ միայն անոր գլուխ-գործոց աշխատութեան՝ «Մեր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. իրապաշտ փիլիսոփայութիւն» հատորին ընդմէջէն, պիտի բացայայտենք, թէ ան ինչպիսի՞ խորութեամբ ներկայացուցած է իր որդեգրած փիլիսոփայական այս ուղղութիւնը, պիտի տեսնենք, որ այս ուղղութիւնը այդքան ալ «յետադիմական» չէ, այլ 20-րդ դարու սկզբնաւորութեան եւրոպական ամենէն յառաջատար, յառաջդիմական ուղղութիւններէն մէկն է, բայց նաեւ պիտի նկատենք, որ Երուանդ Ֆրանգեանը ինչպիսի՞ հետեւողականութիւն կը դրսեւորէ փիլիսոփայական այս ուղղութիւնը հայկական իրականութեան մէջ ներմուծելու եւ զայն հայկականացնելու, ազգայնացնելու առումով: Այս առումով ալ, ով որ հետաքրքրուած է այս նիւթին շուրջ զուտ փիլիսոփայական մասնագիտական գրականութեամբ, շատ օգտակար կրնայ հանդիսանալ «ՎԷՄ» համահայկական հանդէսի այս տարուան յուլիս-սեպտեմբեր ամիսներու թիւին մէջ լոյս տեսած՝ «Երուանդ Ֆրանգեանի համադրական մոնիզմը XX դարասկզբի հայ ազգային կեցութեան մարտահրաւերների համատեքստում» խորագրեալ յօդուածը, հեղինակ՝ Սոֆիա Ն. Օհանեան:

Երուանդ Ֆրանգեանը գրեթէ անծանօթ է ներկայիս հայ հասարակութեան լայն խաւերուն, բայց պահն է անոր մտածողութեան վրայ լուսարձակները սփռելու, պահն է հիմա, անկախ Հայաստանի մէջ, իր ամբողջ փայլքով վերականգնելու Ֆրանգեանի մտաւորական դիմագիծը՝ զայն ակադեմիական ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելով համալսարաններու փիլիսոփայութեան ամպիոններուն մէջ:

* * *

Ի՞նչ էր Երուանդ Ֆրանգեանի մտածողութեան առանցքային կետը, որ մինչեւ հիմա իր դրոշմը դրած է ՀՀ Դաշնակցութեան պատմափիլիսոփայութեան վրայ: Ֆրանգեանը ապրած է այնպիսի ժամանակաշրջանի մը մէջ, երբ հասարակագիտական մարզին մէջ ամենուրեք տիրական էր խնդիրներու վերլուծման մարքսեան պատմական նիւթապաշտութեան ուղղութիւնը, որուն համաձայն, պատմութեան սկզբնաւորութենէն ի վեր մարդկութեան զարգացման ընթացքը պայմանաւորուած է միայն նիւթական պայմաններով, կեցութեան եւ մարդոց դիմագրաւած տնտեսական կացութիւններուն հետ կապուած պայմաններով: Կար երկրորդ ուղղութիւն մըն ալ, որ ամեն ինչ կախեալ կը նկատէր մարդոց գիտակցութենէն, գաղափարներէն, ոգեկան աշխարհէն:

Երուանդ Ֆրանգեանը, որ տարիներ շարունակ Պերլինի համալսարանին մէջ խորապէս ուսումնասիրած էր փիլիսոփայութիւնը, յանգած էր այն եզրակացութեան, որ մարդկային կեանքի զարգացման ընթացքը չի պայմանաւորուիր միայն նիւթական պայմաններով, տնտեսական վիճակով, քաղաքական առարկայական կացութիւններով, այլ նաեւ, այս նիւթական պայմաններուն կողքին, անհրաժեշտ են գաղափարական աշխարհին գոյութիւնը, մարդոց գիտակցութեան վերաբերող հարցերը, խիղճի հարցերը եւ այլն:

Հետեւաբար մարդկութեան պատմութեան ընթացքը պայմանաւորուած է նիւթական եւ հոգեկան-գաղափարական ազդակներու համատեղելիութեամբ: Մէկը առանց միւսին չի կրնար գոյութիւն ունենալ, փոխկապակցուած են իրարու հետ: Մտածողութեան այս ուղղութիւնը Երուանդ Ֆրանգեանի կողմէ կոչուեցաւ համադրական մոնիզմ, ինչ որ ամբողջական հակադրութիւն էր մարքսեան մտածողութեան: Գաղափարական-տեսական-փիլիսոփայական այս հարցին շուրջ օրին հայ պարբերական մամուլին հսկայական գաղափարական պայքար մղուած է մէկ կողմէ Ֆրանգեանի, իսկ միւս կողմէ՝ անոր մարքսական ընդդիմախօսներուն միջեւ:

Եւ ուրեմն, այս տեսական եւ պատմափիլիսոփայական ընդհանուր բանաձեւումներէն մեկնելով է, որ ՀՀ Դաշնակցութիւնը իր Դ. Ընդհանուր ժողովէն սկսեալ մինչեւ հիմա իր ծրագրային բոլոր փաստաթուղթերուն մէջ գրեթէ անփոփոխ պահած է այն, որ առարկայական եւ ենթակայական ազդակները փոխկապակցուած են իրարու հետ, այս զոյգ ազդակներուն զուգահեռ ընթացքով տեղի կ'ունենայ մարդկութեան զարգացումը: Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը, ըստ Երուանդ Ֆրանգեանի, այդ երկու տեսակ ուժերու՝ առարկայական եւ ենթակայական ուժերու դաշնադրութեան մէջ կը տեսնէ զրաւականը այն մեծ յաղթանակին, որ աշխատաւոր մարդկութիւնը պիտի տանի ե՛ւ բնութեան կոյր ուժերուն, ե՛ւ հասարակութեան մէջ տիրող անարդարութեան դէմ: Իսկ 1998-ին բարեփոխուած ՀՀ Ծրագրին մէջ կը նշուի, որ մարդ անհատը, ընկերային հաւաքականութիւնները, ժողովուրդները եւ ազգերը ձգտած են ազատութեան ու հաւասարութեան եւ պայքարած՝ անոնց իրականացման ի խնդիր: Ազատագրութեան բնական եւ գիտակից այդ պայքարը կ'ընթանայ մարդու եւ հասարակութեան կեանքի զարգացման զոյգ գործօններու՝ առարկայական եւ ենթակայական ազդակներու փոխներգործութեամբ:

Ահաւասիկ այս է իրապաշտ փիլիսոփայութիւնը, որուն տեսական հիմքը փորձած է հիմնաւորել 20-րդ դարու հայ մեծագոյն փիլիսոփայ-տեսաբաններէն Երուանդ Ֆրանգեան: Այդ իրապաշտ փիլիսոփայութիւնը մինչեւ հիմա ալ կը գտնուի ՀՀ Ծրագրի հիմքին մէջ: Բայց իրապաշտ փիլիսոփայութիւնը Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան մէջ կը գտնուէր դեռ շատ առաջ, Դաշնակցութեան հիմնադրութեան օրերէն: Մենք իրապաշտութիւն կը գտնենք Նոյնիսկ Դաշնակցութեան առաջին ծրագրին մէջ (հրատարակուած «Դրօշակ»-ի մէջ՝ 1894-ին), որ հակառակ ռոստոմեան շունչով մարքսեան **տեթերմինիզմով** ներծծուած ըլլալուն, կը նշէ. «Տնտեսական այդ չարիքի, տնտեսապէս կեղեքող դասի դէմ էլ մենք կը կռուենք այժմ: Մենք գործ կը դնենք ամեն միջոց՝ պահպանելու գոյութիւն ունեցող համայնական սկզբունքները, մենք կ'աշխատենք տարածել համայնական սեփականատիրութիւնը, համայնական աշխատանքը, որպէսզի աւելի պատրաստ գտնուինք անցնելու այն հասարակական կազմակերպութեանը, որն այսօրեգոյց կը հաստատուի տնտեսապէս աւելի զարգացած երկրներում՝ **պրոլետարիայի** յեղափոխութեամբ»: Հետեւաբար, ինչպէս կը տեսնենք, կոյր մօտեցում է **տոկմաթիզմ** չկայ **պրոլետարիայի** յեղափոխութեան յաջողութեան անխուսափելիութեան գծով, այլ կայ իրապաշտ մօտեցում՝ մեկնելով այն ժամանակուան առարկայական եւ ենթակայական պայմաններէն:

Ահաւասիկ ուրեմն իրապաշտ փիլիսոփայութիւնը, որուն հիմնաւորումը կատարեց հայ մեծ փիլիսոփայ-տեսաբան Երուանդ Ֆրանգեանը, եւ որ մինչեւ հիմա հիմք կը կազմէ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ. ՆՐԱ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կան հազուագիտ դեմքեր, որոնց կեանքն ու մտածողությունը, գործն ու խօսքը վսեմօրեն ներդաշնակում են իրար, առանց որեւէ աններդաշնակ գուգորդութեան:

Այդպիսի հազուագիտ մարդկանցից էր նաեւ Քրիստափոր Միքայելեանը:

Նման մարդկանց առօրեայ կեանքից, կենդանի գործունեությունից ինքնին բխում է մի ամբողջ, ներդաշնակ եւ միաձուլ աշխարհահայեցողություն: Եւ, միւս կողմից, այդպիսի անձնաւորությունների ուսմունքից, նրանց ընդհանուր աշխարհահայեցողությունից եւ կենսահայեցողությունից կարելի է դուրս բերել եւ գծել նրանց անհատական դեմքը, տալ խառնուածքի գլխաւոր գիծերը:

Քրիստափոր Միքայելեանի ընդհանուր աշխարհահայեցողութեան ամենահիմնական գիծերը դրուած են իրօք նրա կեանքի եւ գործունեութեան մէջ:

Նա իր կոչումը գտել էր գործի, **կենդանի գործի** մէջ: Ժամանակ չունէր նա ո՛չ գրասենեկային գիտական աշխատանքի եւ ո՛չ էլ իրապարակախօսութեան համար: Դրա պատճառը պետք է որոնել թե՛ նրա անհատական խառնուածքի եւ թե՛ այդ ժամանակուայ հայ իրականութեան յատուկ պայմանների մէջ: Կենդանի գործ էր պահանջում եւ նա արծագանգ էր տալիս այդ առաջնակարգ պահանջի ձայնին:

Բայց չնայած դրան, չնայած որ նա միշտ էլ գտնուել է կեանքի յորձանուտ հոսանքի, եռուն գործի մէջ, գտել է յամենայն դէպս հնար եւ միջոց գրելու այս կամ այն հասարակական երեւոյթի կամ խնդրի մասին: Եւ այն խնդիրները, որ նա ուսումնասիրութեան կամ վերլուծման առարկայ է դարձրել, եղել են **բացառապէս** այժմեական:

Նա գրել է, անկասկած, շատ քիչ: Բայց ինչ որ նա գրել է, ինչ որ նրա գրչի տակից դուրս է եկել, խիստ ուշագրաւ են եւ գիտական միանգամայն:

Նրա առաջին նշանաւոր աշխատությունն է «Ամբոխային տրամաբանությունը», գրուած 1900 թուին: Նոյնքան, անգամ աւելի, լուրջ եւ գիտական գործ է նրա երկրորդ պատմական հասարակագիտական աշխատանքը՝ «Պատմական չարիք»-ը, գրուած 1900-ին: Այս երկու մեծ աշխատանքները, ինչպէս եւ մի քանի ուրիշ գրուածքներ, լոյս տեսան ժընեւում 1906-ին՝ առանձին գրքով, որ կրում է «Յեղափոխականի մտքերը» վերնագիրը: Նա ունի մի քանի յօդուածներ «Դրօշակ»-ում, մի երկուսը գրուած Ս. Չաւարեանի հետ միասին, որ չեն մտել այս ժողովածուի մէջ: Բոլոր գրուածքներն էլ մենք օգտագործել ենք:

Զ. Միքայելեան ունի իր յատուկ գրելու ձեւը: Նրա լեզուն հակիրճ է եւ կտրուկ: Նա գրում է ցատուով եւ արիւնով: Դրա համար էլ մարդ ստիպւած կարդում է նրան, կարդում է եւ խորապէս ազդում: «Եթէ ուզում ես, որ քեզ կարդան, գրիր քո սեփական արիւնով»: Ճշմարտութիւն է այս:

Զ. Միքայելեանի բոլոր գրուածքների մէջ կայ անկեղծութիւն, խորին համոզմունք, երկաթեայ տրամաբանութիւն, որ ընթերցողին անմիջապէս գերում է, մտքերը դարձնում համոզիչ, վճռական ազդեցութիւնը անտարակուսելի:

Ո՛չ միայն նախադասութիւնը, այս կամ այն միտքը, այլեւ իւրաքանչիւր խօսքը նա առանձին խնամքով էր գրի առնում: Երկար կանգ առնում ամեն մի մտքի եւ նրա արտայայտութեան վրայ, անգամ կտոր-կտոր կարդում իր ընկերների ներկայութեամբ: Այսպէս է նա գրել «Ամբոխային տրամաբանությունը»: Զ. Միքայելեանի նպատակն էր իր իւրաքանչիւր միտքը, իւրաքանչիւր գրութիւնը տալ անառարկելի ձեւի մէջ: Եւ նա էապէս հասել է իր նպատակին:

Իսկ եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք եւ մի շարք այլ բարեմասնութիւններ, այն ժամանակ նրա նշանակութիւնը աւելի եւս կը բարձրանայ, նրա դեմքը աւելի եւս կը պարզուի: Ա՛յն, որ նա խորը ծանօթութիւն եւ լայն ըմբռնում ունէր հասարակական երեւոյթների եւ շարժումների մասին, գիտէր մեր անցեալ կեանքը, գիտէր մեր ժողովրդի հոգեբանութիւնը, մեր իրականութեան եւ միջավայրի յատուկ պայմանները, կիրառում է գիտական մեթոտ, եւ այլն, եւ այլն:

Ինչպէս գործը եւ խօսքը, այնպէս էլ կեանքը եւ տեսութիւնը, մի անբաժան, ներդաշնակ ամբողջութիւն եւ կազմում նրա համար: Բայց լինելով կեանքի, կենդանի գործի մարդ, Զ. Միքայելեան **կեանքն** էր համարում **դեկավար տեսակէտ**: Նա միշտ էլ կեանքի ձայնին էր ունկնդրում, լայն եւ յարածուն կեանքից քաղում իր իմաստութիւնը, կազմում եւ սրբագրում իր վարդապետութիւնը, առանց արհամարհելու, ի հարկէ, հասարակագիտական տեսութիւնները:

Չոր վերացականութեան, անբովանդակ եւ անկենդան տարազների մարդ չէր նա: Այս խիստ արժեքաւոր գիծը նա հաղորդել է իր ամբողջ կուսակցութեանը: Նրա կուսակցութեան ամենագրաւիչ կողմը հենց այն է, որ գերազանցապէս **կենսունակ** է, որ չի ղեկավարում այս կամ այն վարդապետ-

տութեամբ, անկենդան տարազով, այլ գնում է մշտապէս յարածուն կեանքի եւ իրականութեան հետ, ունկնդրում նրա անմիջական թելադրանքին եւ այժմեական պահանջների ձայնին:

Չէնց այս թանկագին գիծն էլ գոյն է տալիս նրա աշխարհահայեցողութեան: Ժողովուրդների յարաբերութիւնները, հասարակական երեւոյթները կազմում են մի բարդ հիւսուածք, արդիւնք բազմապիսի տարրերի, հետեւապէս չի կարելի այս բոլորը տալ, վերածել մի պարզ տարագի մէջ:

Ամեն մի պատմական եւ հասարակական երեւոյթի լուսաբանութեան մօտենալիս, նա վերցնում է իրական կեանքը իր ամբողջութեան մէջ, մանրագին վերլուծման ենթարկում եւ ճշդում այդ բազմազան գործոններից իւրաքանչիւրի յատուկ դերը-երկրի մշակոյթի, ազգային եւ պատմական առանձնայատկութիւնների, միջավայրի, կրօնի, տնտեսական շահերի, եւ այլնի:

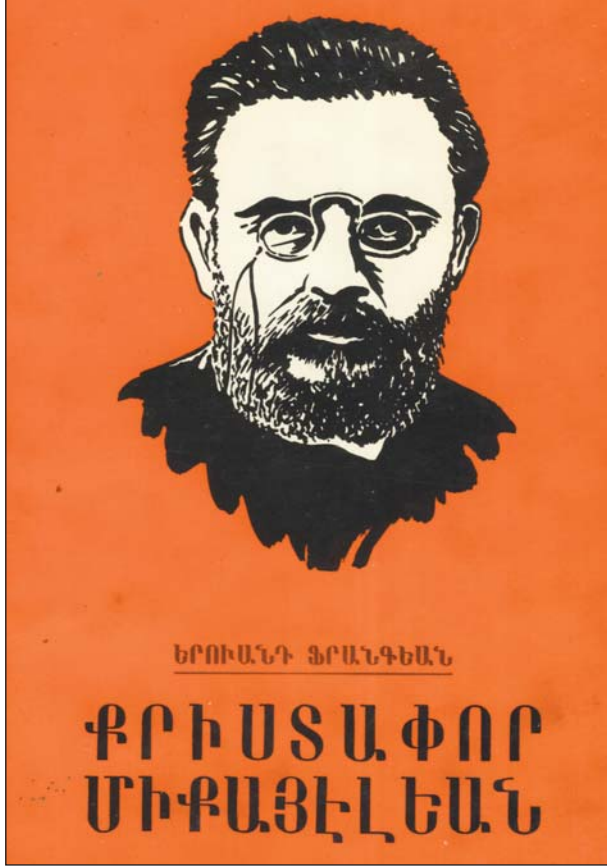
Այսպիսի գիտական մեթոտի արգասիք են «Ամբոխային տրամաբանությունը», «Պատմական չարիք» եւ «Չայ-քրտական յարաբերութիւնները» գրուածքները: Հասարակական կեանքը այնքան բարդ է, որ անկարելի է մի հատիկ գործոնով տալ այն ճշմարտապատում կերպով: Թերի, միակողմանի եւ ոչ գիտական է այն պատմահայեցողութիւնը, որ կեանքի մի տարրը, մի կողմն է միայն ի նկատի ունենում:

Ինչպէս տեսնում էք, Քրիստափոր Միքայելեան իրապաշտ է, պատմական իրապաշտութեան ներկայացուցիչ, մի պատմահայեցողութեան, որ ընդունում եւ ճանաչում է բազմապիսի տարրերի դերը եւ փոխազդեցութիւնը պատմական-հասարակական երեւոյթների մէջ: Լինելով իրապաշտ, նա խորին գիտակցութեամբ աչք չի գոցում եւ ոչ մի գործօնի առաջ: Նա այն մարդկանցից էր, որ աներկիւղ նայում են մերկ, թէկուզ երբեմն անողոք իրականութեան աչքի մէջ:

Զ. Միքայելեանի ընդհանուր աշխարհահայեցողութեան մի յատկորոշ գիծն էլ կազմում է **ներգործունեութիւնը**: Այդ բխում է նրա խառնուածքից, նրա կեանքից եւ գործունեությունից: Նրա ամբողջ կեանքը մի գերազանցապէս ներգործուն աշխատանք էր:

Ոչ ոք այնպէս բարձր չէր գնահատում գիտակից տարրի, գիտակից եւ կազմակերպուած ուժերի մասնակցութիւնը, հասարակական եւ քաղաքական շարժումների մէջ, ինչպէս նա: Շահեր եւ իտեալներ ունենալը դեռեւս բաւական չէ: Պէտք է միաժամանակ պայծառ գիտակցութիւն ունենայ սեփական ուժերի մասին:

Միշտ էլ ժողովրդի մէջ որոշ անհատներ, գիտակից եւ իտեալներ ունեցող փոքրամասնութիւնն է բարձրանում կեանքի բեմի վրայ, գործօն դեր խաղում, ուղղութիւն տալիս, կեանքում գիտակցական պայքար մղում էր իտեալների իրականացման համար, իր յետեւից քարշ տալով տարերային, անգիտակցական կամ պակաս գիտակցական տարրերին: Նման անհատները չեն սպասում, որ միջավայրը միանգամայն հասուննայ իրենց դաւանած գաղափարների համար: «Եթէ մարդկային անցեալի նախակարապետները իրենց գաղափարներն առաջ մղելու համար սպասէին, որ նախապէս ամեն ոք իրենց հետ համաձայնէր, մեր քաղաքակրթութիւնը դեռեւս կը լինէր քարի շրջանում», ասել է մի իրապարակախօս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խաչերը, խարոյկները, կախաղանները, կիյոթիւնները, բանտերը - մի խօսքով՝ արեան ու անհամար տանջանքների այն հսկայական հնցները, որոնց միջից անցել են յեղափոխիչ գաղափարները» (1):

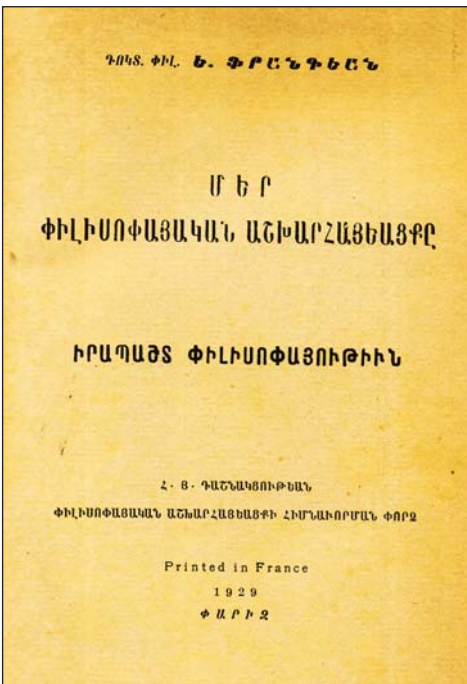
Երուանդ Ֆրանգեան
(Յատուած)

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՖՐԱՆԳԵԱՆԻ «ՄԵՐ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵԱՑԸ. ԻՐԱՊԱՑՏ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ» ՀԱՏՈՐԵՆ

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄՇՏԱԿԱՆ ՓՈԽԱԶԳԵՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՓՈԽՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

... Միտք-զգայականություն, ձեռք-բովանդակություն, ենթակայ-առարկայ-այս փիլիսոփայական կնճիռները իրենց հիմքում եւ ետեւում կազմում են մի ընդհանուր պրոբլեմ...

[Մինչ] պարզ է արդեն այս կնճիռների լուծման ուղին: Վերցնենք ենթակայ-առարկայ հարցը: ... Արտաքին աշխարհի կամ մտածելի առարկայի

րեալականությունը մեզ համար նույնքան անկասկած է - բայց ոչ անելի եւ ոչ պակաս,- որքան ենթակայի **րեալականությունը**: Այս ձեռով ահա ստեղծում է համադրական **մոնիզմը**: [Նրա] տեսակետով՝ ենթակայ եւ առարկայ համարժեք են՝ իբրեւ փորձի հաւասար եւ համագործակցության: Այն հարցը, թե՛ դրանցից ո՞րն է առաջնական եւ ո՞րն է որից ծագում,- զուտ բնագանցական հարց է: Նրանք միաժամանակ տրուած են:... Փորձի առարկայական բովանդակությունը եւ նրա ենթական, ոչ միայն անմիջական տրուել է, այլեւ միաժամանակ: Ամենակարեւորը՝ [նրանք] իմաստ եւ արժեք են ստանում փոխադարձ յարաբերութեամբ: Սրանից դուրս՝ նրանք **ֆիկցիա** են: Համադրական **մոնիզմի** հիմքում դրուած է փոխադարձ լրացման (correlativisme) բարձր սկզբունքը...

Անենարիուսի, Մախի համար եսը եւ շրջապատը, փորձի ենթական եւ առարկան մէկ են, անբաժան: Նրանք մի՛ տուեալ են. անելի. նրանք միասին տուեալ են. անկախ չեն, կազմում են անդամները մի յարաբերութեան:... Նրանք փորձի մէջ համակարգուած են...

* * *

... Պատմական **րեալիզմի** ելակետը կազմում է պատմական **պրոցեսը** իր ամբողջութեան մէջ: Նա միակողմանիօրէն չի դիտում այդ մէկ եւ ամբողջական **պրոցեսի** այս կամ այն բաղկացուցիչ տարրը, համարելով դա պատմական զարգացման միակ առաջ-մղիչ ուժը... [Նա] դիտում է բոլոր գործոնները, տարրերը՝ իրենց ընդհանուր կապակցութեան եւ զարգացման մէջ... շեշտում եւ ճանաչում է [դրանց] իրերապատկանելիությունը եւ փոխազդեցությունը: Պատմական բազմազան տարրերը, ինչպէս՝ գաղափար եւ տնտեսություն, միտք եւ աշխարհագրական պայմաններ, հաւաքական եւ անհատական կամեցողություններ, բարոյագիտություն եւ գեղարուեստ, կրօն եւ փիլիսոփայություն, ցեղ եւ կլիմայական դրություն-այդ բոլոր տարրերը գտնուում են մշտական փոխազդեցութեան մէջ... Բայց, միւս կողմից, ... կարող է մի պատմական երեւոյթի մէջ կամ մի դարաշրջանում այս կամ այն տարրը կամ ազդակը համեմատաբար անելի զօրաւոր, գերակշռող լինել, որոշիչ դեր խաղալ...

[Ապա], պատմական **րեալիզմի** համար գոյություն չունեն տնտեսական, իրաւական, **իդեոլոգիական** երեւոյթներ գատ-գատ, այլ... **պրոցեսներ**, որոնց մէջ նուրբ թելերով զուգորդում են այս բոլոր տարրերը:

... Պատմական զարգացմանը [մասնակցող] բազմապիսի տարրերը, ուժերը... կարելի է ըստ ետեւան վերածել երկու խմբակցութեան-տնտեսական եւ գաղափարական: Դա, այսպէս ասած, պատմա-հասարակական տարրերի դասակարգումն է: Առաջին խմբակցութեան տակ հաշուում ենք այն բոլորը, ինչ պատկանում է միջավայրին... իսկ երկրորդ խմբակցութեան տակ հասկանում ենք այն, ինչ մարդն է, կրում-գիտակցութեան ձեւեր... Այս երկուքը, մարդը եւ միջավայրը, յաւետ գտնուում են փոխյարաբերութեան եւ փոխազդեցութեան մէջ: Սրանք ճիշդ այնպիսի յարաբերութեան մէջ են, ինչպէս ենթական եւ առարկան:

... Հոգե-բնախօսական համընթացութեան (**պարալելիզմ**) ճիշդ նույն այդ ըմբռնումն ունենք մարդկային հասարակութեան տնտեսական եւ հոգեմտաւոր կեանքի, առարկայական եւ ենթակայական ուժերի միջեւ եղած յարաբերութեան վերաբերմամբ... Այս երկու [շարք] տարրերի վրայ են բարձ-

րանում երկու, ըստ երեւոյթի միմեանց տրամագծօրէն հակամարտ, [իրար] ջնջող պատմահայեցողություններ - գաղափարապաշտ եւ նիւթապաշտ, [որոնք] բռնազբօսիկ կերպով գատել, բաժանել են այդ՝ ի սկզբանէ անտի միացած տարրերը, գերազնահատել մէկը կամ միւսը... [Մինչ] հասարակութեան տնտեսական եւ գաղափարային կողմերը միմեանց հակադրուած չեն, եւ չի կարելի հակադրել: Դրանք կազմում են մի ամբողջական **պրոցես**, դրանք իրենց հիմքում միացած են... գտնուում են մշտապէս **ֆունկցիոնել** կախման եւ յարաբերութեան մէջ... Օրինակ, հասարակութեան տնտեսական կողմի փոփոխությունը նույն հասարակութեան հոգեկան-իդեական կողմի փոփոխութեան մի **ֆունկցիա** է, եւ [փոխադարձաբար]... Դրանով էլ բաւականանում ենք, եւ պէտք է բաւականանալ: **Ֆունկցիայի** հասկացողութեամբ ինքնին ջնջում է առաջնութեան հարցը: Պատմական **պրոցեսի** տարրերը... համարժեք եւ համագործակցութեան մէջ նրանք ներկայանում են միաժամանակ պատճառ եւ հետեւանք, կրաւորական եւ ներգործական:

Այս երկշարք ուժերը միմեանց են պատկանում եւ միասին ներգործում: Եւ այդ երկու ուժերի, առարկայական եւ ենթակայական ուժերի դաշնադրութեան մէջ է տեսնում ՀՅ Դաշնակցությունը գրաւականը այն մեծ յաղթանակի, որ տանելու է աշխատաւոր մարդկությունը եւ բնութեան կոյր ուժերի եւ հասարակութեան մէջ տիրող անարդարութեան դէմ:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԱՆԱՊԱՏԸ ...

Ճարուակուած Ա. Էջէն

Ու այս բոլորին հետեւանքը, չըսելու համար կանխամտածուած թիրախը՝ հաստատումն է ապ-արժեք, մարդ անհատը թիկ կամ առարկայի վերածող, հեռահարահանգիչով կառավարուող ինչ որ էակի կամ գործիքի, որպէսզի հաստատուի ընդհանրական բռնատիրություն, միատեսակ մտածողություն, միակ ուղղութեան ծառայող մարդկային խլեակներ:

Թերեւս շատ յոռետես մտածումներ արմատագրեցինք: Սակայն, անցեալէն եկող փորձառություններն ու պատմական փուլերը բաւարար պարարտ հող հայթայթած են նման մտածողութեան ու մտավախութեան ստեղծման:

Ի տես այս բոլորին, մեզի համար հոսանքն ի վեր թիավարելու սկզբունքը կը մնայ հիմնական ու մեր գոյութեան պահպանման առաջնահերթութիւն:

Այդպէս եղած է մեր ժողովուրդի պատմությունը: Այդպէս է մեր ժողովուրդը եւ ժողովուրդը չի սխալիր:

Այսօր, անելի քան երբեք ճակատագրական կարիքը ունինք գաղափարական արժեքներու վերահաստատման, ընդհանրական, տիեզերական մարդկային արժեքներու վերընթերցումին ու վերըմբռնումին, եւ միաժամանակ՝ այդ բոլորը հայացնելու, ազգայինի վերածելու (եթէ կը խորշինք ազգայնական տարազէ...) հրամայականին:

Հայ յեղափոխական դաշնակցությունը կանգուն մնացած է շնորհիւ իր գաղափարական արժեքներուն եւ զանոնք հայկական իրականութեան հայկական կարիքներուն պատշաճեցնելու արուեստին՝ առանց զանոնք հակադրելու ընդհանրական համամարդկային սկզբունքներու:

Ու եթէ երբեք այսօր մեր մամուլը հրապարակ կու գայ գաղափարաբանական յաւելուածով, ապա այդ մէկը Դաշնակցութեան մեծ ընտանիքին նորագոյն նուէրն է մեր ժողովուրդին:

Նուէր, որ կը միտի վերաբերել գաղափարը: Սրբագրել եւ ճշգրտումներ կատարել խուսանաւումներու եւ մոլորեցնող ուղղություններու դէմ:

Ստեղծել անհրաժեշտ հարթակ՝ կարծիքներու դրսեւորման, տեսակետներու յստակացման, գաղափարական բանավեճերու եւ գաղափարական առողջ, կառուցողական եւ հանրապատ փոխներգործութեան:

Այս աշխատանքին հիմնականին մէջ հրաւիրուած է երիտասարդութիւնը: Այն երիտասարդութիւնը մանաւանդ, որ դժգոհ է, քննադատող եւ կը ձգտի լեցնել պարապուսիւնը, նեղցնել խրամատը եւ մեր ժողովուրդին տալ նոր շունչ, նոր երազ, նոր ձգտում:

Մեր ձգտումը այս բեմը բաց պահել է: Հրաւերը բոլորին է: Գաղափարական անապատը կարելի է կանաչ դարձնել:

Ե. ՖՐԱՆՉԵԱՆԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԸ, ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ...

(ՀԻՆ ՎԷՃ)

Անունն իսկ լսած չէի Երուանդ Ֆրանզեանի, երբ օր մը՝ 1980-ականներուն, Հրայր Մարուխեան անոր մէկ աշխատութիւնը նուիրեց ինծի՝ միաժամանակ յայտնելով, որ հոն պիտի գտնեմ ակունքը Դաշնակցութեան ընկերվարական հաւատամքին: Խորատուգուեցայ ընթերցումի մէջ՝ գրքին որոշ բաժինները մէկէ աւելի անգամներ կարդալով...

Հիմա ձեռքի տակ այդ գիրքը չունիմ: Չեմ ալ յիշեր՝ ո՞ւր է, ի՞նչ եղած է: Զետեւաբար, Ե. Ֆրանզեանի նուիրուած «Ազգակ»-ի յաւելուածին համար բաւական ծանր թեմայի մը մասին այս հպանցիկ ակնարկս պիտի ապաւինի յիշողութեանս, իսկ անոր առնչակից նիւթերուն համար պիտի դիմեմ նոթատետրի արձանագրութիւններուն:

Երուանդ Ֆրանզեան մէկը եղած է առաջատար «վերաքննականներէն», որոնք հակադրուելով Մարքսի գիտութեան՝ խորքային վերլուծման ենթարկած են ատիկա եւ գծած՝ պատմահայեցողական իրենց ուղին, իրենց վարկածը:

Գրեթէ պայման է նախ Մարքսի գիտութեան անդրադառնալ, թէկու՞ մակերեսային, որպէսզի ասոր գուգահեռով կարելի ըլլայ բացատրել Երուանդ Ֆրանզեանի տեսութիւնը:

Պետք է ըսել, որ Մարքս գերիշխած է իր ու իրեն յաջորդող ժամանակին վրայ: Իրմէ ետք ընկերային փոխակերպման գերագանցապէս զբաղած են մարքսիզմով: Հաստատած ու մեկնաբանած կամ քննադատած ու մերժած են այդ գիտութիւնը եւ կամ ատիկա վերլուծման ենթարկելով՝ փորձած են լրացումներ կատարել անոր վրայ:

Մարքս մեծ խորհող ու կարեւոր տեսաբան մը ըլլալու կողքին, եղած է նաեւ գործուն դէմք մը, աշխուժ activist մը՝ ընկերվարական շարժումին մէջ: Իր ճիգերով ան յաջողած է Անգլիոյ մէջ ստեղծել միջազգային գործաւորական միութիւն մը, ծանօթ՝ իբրեւ «Առաջին միջազգայնական»: Անոր մահէն ետք կը հիմնուի «Երկրորդ միջազգայնական»-ը, որ գոյութիւն ունի տակաւին, եւ որուն մաս կը կազմէ ԶՅԴ-ն: (Համայնավարական յեղափոխութենէն ետք Լենին հիմնած է «Երրորդ միջազգայնական» մը, Մոսկուայի մէջ):

Մարդկային կեանքը կը թաւալի եւ պատմութիւնը կը կերտուի գաղափարներու (ենթակայական) եւ առարկայական-նիւթական պայմաններու զոյգ գործոններու վրայ: Ան այս, գաղափարապաշտներ վճռորոշ դերը, հիմնականութիւնը կու տան գաղափարին (idé): Ըստ անոնց, ամեն ինչ կը ծնի գաղափարէն: Նախ գաղափարը, ապա՝ նիւթը: Օրինակ՝ նկարիչին մտքին մէջ նկարին գաղափարը կայ, զոր իրագործելու համար պէտքը ունի նիւթին՝ ներկին, վրձինին, պաստառին եւ այլն: Մինչ մարքսականութիւնը ընդունելով հանդերձ գաղափարին կարեւորութիւնը, կը գտնէ, որ գաղափարը կը մեկնի, կը յառաջանայ նիւթէն, նիւթականէն եւ ոչ՝ հակառակը: Նախ եղած են աստղերը, արեւը, լուսինը, երկիրը եւ այլն, յետոյ՝ մարդը, միտքը: Ապա, ուրեմն, եթէ մտքէն կը մեկնինք, կը նշանակէ, որ «մայրը ծնեցուցած կ'ըլլանք որդին...»:

Մարքսի նիւթապաշտութիւնը (մաթերիալիզմ) կը պնդէ, որ մարդկային կեանքի հոլովոյթին մէջ նիւթն է, այսինքն, լայն իմաստով, ընկերութեան տնտեսութիւնն է, որ կը շարժէ պատմութեան անիւը: Տնտեսութեան այդ խարիսխին, «հիմնաշէնք»-ին վրայ հաստատուած են մնացեալը՝ ընկերային կազմ, ընտանիք, պետութիւն, քաղաքակրթութիւն, մշակոյթ, արուեստ, կրօն, բարոյականութիւն, ազատութեան եւ իրաւունքի գաղափարներ, ասանդութիւններ եւ այլն, որոնք կը կազմեն «վերնաշէնք»-ը, «վերնակառոյց»-ը: Իրաւունքի հասկացողութիւնը գաղափար է, առանց որուն՝ կարելի է ապրիլ, բայց առանց տնտեսութեան՝ ոչ: Կը նշանակէ, ըստ Մարքսին, որ մարդկային պատմութիւնը բացատրելու համար պէտք է բացատրել տնտեսական հոլովոյթը, որ իր կարգին յառաջ կը բերէ դասակարգեր, եւ այդ դասակարգերու հակադրութիւններէն ալ կը ստեղծուի համադրութիւն: Որով՝ դրութիւն-հակադրութիւն-համադրութիւն: Կ'ըսէ, օրինակ, որ ֆրանսական յեղափոխութեան խորքը ազատութեան, եղբայրութեան եւ հաւասարութեան գաղափարները չէին, այլ՝ այն, որ տնտեսական զարգացումով յառաջ եկած էր քաղաքացիական նոր դասակարգ մը (դրութիւն), որ հակադրուեցաւ ազնուական դասակարգին (հակադրութիւն), եւ այդ հակադրութենէն ալ ծնաւ հանրապետութիւնը (համադրութիւն): Հանրապետական սիստեմին մէջ յառաջ եկած է դրամատեր (capitalist) դասակարգը (նոր դրութիւն), որ իր կարգին պէտքը ունի բանուորութեան (նոր հակադրութիւն), որ պիտի յանգեցնէ կոմունիզմի, համայնավարութեան (համադրութիւն), որու պայմաններու մէջ պիտի ջնջուի սեփականատիրութիւնը, եւ դասակարգեր գոյութիւն պիտի չունենան...

Մարքսի այս տեսութիւնը «monism» է, որուն «գորութեանական միապաշտութիւն» բացատրութիւնը տուած է Շահան Ռ. Պերպերեանը: Անոր դիմաց կայ dualism-ը:

Երուանդ Ֆրանզեան կը հակադրուի մարքսականութեան: Ան կ'ըսէ, թէ երեւոյթներն են, որ կը կազմեն առարկայական փոխակերպման հետազոտութիւններուն եւ վերլուծումներուն նիւթը: Կ'աւելցնէ, որ բոլոր փոխակերպմաններն ալ ճշմարտութիւնը փնտռելու կը միտին, եւ եթէ ատոնց բոլորը մէկ յայտարարի տակ դնենք, կ'ունենանք իրարու հակադրուած երկու ուղղութիւններ՝ monist-ական եւ dualist-ական:

Ան կողմնակից է մոնիզմի, բայց՝ նիւթապաշտականներէն բոլորովին տարբեր ու իւրովի մեկնաբանութեամբ: Ո՛չ նիւթապաշտ է, ո՛չ ալ գաղափարապաշտ, այլ երրորդ ուղղութեամբ մը կը փորձէ յաղթահարել մէկուն կամ միւսին միակողմանիութիւնը: Նիւթապաշտին համար հոգեկանը պայմանաւորուած է նիւթականով, քանի կը հաւատայ, որ հոգեկանը արտաքին երեւոյթներու, պատահարներու ներգործութեան տակ ուղեղի (նիւթի) գործունէութեան, այսինքն մտածումի ցոլացումն է: Մինչ Ե. Ֆրանզեանին համար հոգեկանն ու ֆիզիքականը հաւասարաթէք, հաւասարապէս տուեալ ու իրական են եւ հիմնաւորման պէտքը չունին: Որով խտելիզմին կամ նիւթապաշտութեան յարելու երկընտրանք չունի ան:

Հոգեկանին եւ ֆիզիքականին համարժեքութիւնը կը յանգեցնէ այն ըմբռնումին, որ առարկայականն ու ենթակայականը, գաղափարն ու տնտեսութիւնը միասնութիւն կը կազմեն, մարդկային կեանքը միասնաբար կը ձեւաւորեն: «Հիմնաշէնքն» ու «վերնաշէնքը» անբաժան մէկ ամբողջութիւն են, առարկայականը (ստեղծուած պայմանները) եւ ենթակայականը (մարդկային գործօնը) փոխներգործութեամբ ու փոխազդեցութեամբ պատմութեան անիւը միասնաբար կը շարժեն, ինչ որ նաեւ հիմքն է ԶՅԴ-ի ընկերվարութեան: Կրկին օրինակ առնելով ֆրանսական յեղափոխութիւնը՝ հարց տանք, թէ միեւնոյն պայմաններու մէջ (առարկայական) յեղափոխութիւն պիտի ծագէ՞ր, եթէ յեղափոխական գործիչները եւ յեղափոխութիւնը իրագործողները չըլլային: Անշուշտ պատասխանը «ոչ» է: Երջեք հարցումը եւ պատասխանը նոյնպէս «ոչ» պիտի ըլլայ: Ուրեմն առարկայականն ու ենթակայականը իրարմով պայմանաւորուած են, իրարմէ անբաժան, իրարու փոխազդող:

Ըսինք արդէն, որ Ե. Ֆրանզեան հաւատարիմ է մոնիզմի՝ իւրովի մեկնաբանութեամբ: Անոր պատմահայեցողութիւնը կը յենի «դրութիւն-հակադրութիւն»-էն ետք համադրութեան անխուսափելիութեան վրայ: Այսինքն դրոյթ-հակադրոյթ միշտ կը յանգի համադրութեան: Ուրեմն անոր պատմահայեցողութիւնն է համադրական մոնիզմը:

Յայտնեմ, որ ընկերվարութեան մասին աշխուժօրէն զբաղած է նաեւ Վահան Խորենին, որ հազիւ 35 տարի ապրած է (1885-1920): Ան մարքսիզմը նկատած է «իրապաշտութեան» եւ «ցնորապաշտութեան» զուգորդութիւն: Անոր համար ընկերվարութեան տիրապետութիւնը կը նշանակէ աշխատանքի ազատութիւն ամեն տեսակ շահագործումէ ու ճնշումներէ: Իսկ իբրեւ կիրարկութիւն՝ կ'առաջարկէ «իրաքանչիւրէն՝ ըստ իր ընդունակութիւններուն, իսկ իւրաքանչիւրին՝ ըստ իր աշխատանքին...»: Այսինքն կը ստանաս ըստ արտադրածիդ քանակին ու որակին:

Իբրեւ յաւելուածական այս գրութեան՝ պէտք է ըսել, որ անցեալ դարուն կը պատկանին այս վեճերը: Այն ատեն գաղափարաբանական խնդիրները այժմեականութիւն ունէին, քանի կը փորձուէր անոնց հիմամբ ձեւաւորել երկիրներու տնտեսութիւնն ու ընկերային կեանքը, դրութիւնը: Գաղափարաբանական տարբերութիւնները, գումարած՝ ռազմաքաղաքական շահերը, այնպիսի սրութիւն ստացած էին, որ մարքսիզմի յաղթանակին կամ դրամագլուխի տիրապետութեան համար ոչ միայն անհաշիւ մեղան, այլեւ գետի պէս արիւն հոսեցաւ՝ անթիւ անհամար զոհերու եւ ահաւոր աներաժութեանց պատճառ դառնալով:

Խորհրդային Միութեան փլուզումէն ետք փաստ է, որ դրամատիրութիւնը յաղթանակած է եւ իր գերիշխանութիւնը հաստատած՝ աշխարհի վրայ: Սեփական զարգացման իբրեւ ուղի՝ նոյնիսկ համայնավար երկիրներ ներկայիս ընտրած են դրամատիրական սիստեմը: Կասկած չկայ, որ այս յաղթանակին նպաստած են արիւստագիտութեան զարգացումը եւ համաշխարհայնացումը: Այս իմաստով, դրամատիրական դրութիւնը դարձած է միաբեւեռ եւ աշխարհը առած՝ իր ցանցին մէջ: Թէ ինչի՞ պիտի յանգի ներկայ կացութիւնը, նախատեսելը դժուար է, նոյնիսկ՝ անկարելի: Բայց ասիկա արդէն ուրիշ նիւթ է...

Արթուր, 13 հոկտեմբեր 2018

ՄԻՅՐԱՆ ՔԻՐՏՕՂԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՄԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ՝ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐԻ ԱՌՈՒՄՈՎ

Որոշակի դիտանկիւնից քննելու դեպքում, կարելի է ասել, որ մարդկութեան պատմութիւնը համաշխարհայնացման պատմութիւն է:

Այսօր կարող է թուալ, թէ այդ գործընթացը վերջնագծին է հասել՝ նոր տեղեկատուական հնարարութիւնների ի յայտ գալու եւ զանգուածային կիրառման շնորհիւ: Եւ՝ ոչ միայն այս ճանապարհով: Խորհրդային Միութեան փլուզման եւ համայնապարական ճամբարի քայքայման արդիւնքում Եւրասիա մայրցամաքի վրայ վերացան հսկայական տարածքներ եւ բազմաթիւ երկրներ շրջափակող «Երկաթեայ վարագոյրները»:

Ազգային հետաքրքրութիւնների առումով, տեղի ունեցածը, ի հարկէ, հսկայական ձեռքբերում էր, որ մեզ համար նշանակում էր Հայաստանի մեծ աշխարհ մուտքի հնարարութիւն եւ մասնաւորապէս հայրենի ու սփիւռքահայ հատուածների միջեւ ֆիզիքական ու գաղափարախօսական անջըրպետների խորտակում: Մեր աչքի առջեւ, փոխայցելութիւնների ճանապարհով եւ, յատկապէս, ընկերային ցանցերի կամուրջով ամեն օր տեղի է ունենում հայութեան աւելի ու աւելի մերձեցումը:

Տպաւորութիւն է, որ հազարաւոր քիւլմեթրեր հեռու, անապատներից ու ովկիանոսներից անդին ապրող հայրենակցիդ, հարազատիդ ու մերձաւորիդ հետ ապրում էք հարեւան սենեակներում: Նշուած երեւոյթի անմիջական ու կարեւոր արդիւնքն այն է ի հարկէ, որ սփիւռքահայութեան համար ստեղծում է հայրենիքի հետ հոգեպէս ու նաեւ ֆիզիքապէս շաղկապուելու հնարարութիւնը եւ կարող է հեռացնել այլ միջավայրերի մէջ հալուելու հեռանկարը:

Կից սենեակում ապրելը, այնուամենայնիւ, չի նշանակում, որ յետոյ կարող էք իջնել նոյն բակը եւ ստեղծել հայկական միջավայր: Նոյնքան ակընյայտ ճշմարտութիւն է, որ միջավայրերի ձուլիչ յատկութեանը հնարարինս դիմակայելու համար անհրաժեշտ է այդ միջավայրերից պաշտպանել՝ մշտապէս կրելով ազգային պաշտպանիչ շապիկ:

Այդ շապիկի դերը պէտք է խաղան Ե՛ւ կենդանի շփումը, Ե՛ւ հեռահաղորդակցական կապը՝ հայեցի կրթութեան, դաստիարակութեան, ազգային-մշակութային արժեքների մատուցման ու փոխանցման գործընթացը՝ ֆիզիքական ճանապարհով եւ ընձեռնած նոր արհեստագիտական հնարարութիւնների միջոցով: Գործընթացը բարձր արդիւնաւետութիւն կարող է ունենալ, եթէ ծրագրուած է, իրականացում է ուղղորդում է գլխաւորաբար պետական մակարդակով:

Որքան էլ այսօր առաջնային է համարում տեղեկատուական արհեստագիտութեան դերակատարութիւնը, սպառնալից է նաեւ հեռուստատեսութեան ու ռատիոյի հնարարութիւնները:

Այլ խօսքով, անհրաժեշտ ու հնարաւոր է կազմակերպել համահայկական **վիրթուալ** տարածք՝ նախ եւ առաջ այստեղ իրականացնելով համազգային համախմբումն ու միասնականութիւնը:

Սրանով հանդերձ, մեծ խնդիրներից խուսանաւած կը լինենք եւ գուցէ նաեւ հասնենք ինքնախաբէութեան պատրանքին, եթէ փախուստ տանք իրական կեանքի ընձեռնած հնարարութիւններից:

Շատ բնական է այսօր դիտում, որ արտերկրի հայութիւնը ամենօրեայ ներկայութիւն է եւ մասնակից (թէկու՞՞ **վիրթուալ** տարածքում) հայրենիքի հասարակական, քաղաքական կեանքի անցուղարձին (թէկու՞՞ առայժմ միայն ասելիք-տեսակետ փոխանցելու մակարդակով):

Հայաստանի անկախացման օրերից ի վեր խօսուել է հայաստանեան իրողութիւններում սփիւռքահայութեան ներգրաւման մասին (համարենք, որ հասարակական, մշակութային հարցերի շուրջ փոխշփումների ու գործակցութեան ճանապարհին խոչընդոտները վերացուած են):

Կարծում եմ, որ Հայաստանի պետական կեանքին տարբեր ձեւաչափերով է տարբեր մակարդակներում պաշտօնական- ներկայացուցչական մասնակցութեան չգոյութիւնը ոչ թէ չկամութեան, այլ գլխաւորաբար ճիշդ **մեքանիզմներ** չգտնելու հետեւանք է:

Աւելորդ է թերեւս ասելանցնելը, որ թուարկուած միջոցները առհասարակ դռներ են բացում փորձի, գիտելիքի եւ ձեռքբերումների համադրման ու գումարման համար՝ բազմապատկելով համաշխարհային հայութեան ներուժն ու հնարարութիւնները:

Ի հարկէ բոլոր այս կարելիութիւնների մասին խօսելիս չենք կարող դրանց ոսպնեակի ներքոյ չդիտարկել նաեւ համազգային ռազմավարական անելիքներն ու տեսլականները: Երկար ջճաւալուելու համար միտքը քննենք մէկ յստակ ուղղութեամբ: Արդեօ՞ք տեղեկատուական գործիքները գործունէութեան անսահման դաշտ չեն բացում օտարի տիրապետութեան տակ գտնուող հայրենի տարածքներում «աշխատելու» համար:

Համակարգչի առաջ նստած այս կամ այն սեռի, կամ տարիքի հայր «մուտք գործելով» այսօրուայ Թուրքիայի տարածք՝ չի՞ կարող փնտռել հայրենակիցների, ծանօթանալ ու ճանաչել նրանց, մտերմական կապեր հաստատել, ստեղծել ազգակից ընկերների շրջանակ կամ շրջանակներ, ծանօ-

թացնել նրանց հայոց պատմութեանը, մշակոյթին, ներկայ իրողութիւններին, հայկական եռամիասնութեան ներկային ու ապագայի տեսլականներին: Փոխանցել նիւթեր, որոնցով կը սովորեն մայրենի լեզուն ու գիրը, կը լսեն ազգային երաժշտութիւն, կը ծանօթանան հայոց մշակութային-հոգեւոր գանձերին՝ կը ճանաչեն սեփական ազգն ու ինքնութիւնը: Յաջող սկիզբը կ'ունենայ նաեւ շարունակութիւնը:

Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ օրական մէկ-երկու ժամ համակարգչի առջեւ այս գործով զբաղուելու դէպքում, կարող են մեծ արդիւնք արձանագրել եւ աւելի մեծ ձեռքբերումների ակնկալիքներ ստեղծել:

Այլ խօսքով, մեզ անհրաժեշտ է համազգային առաջնահերթութիւնների յստակեցում, անելիքների ծրագրաւորում եւ գործադրում նոր իրողութիւնների եւ հնարարութիւնների լոյսի ներքոյ:

Անշուշտ չենք կարող, դրականի կողքին, շրջանցել այն մարտահրաւերները, որ իր հետ բերում է համաշխարհայնացումը: Եթէ աշխարհի համահարթեցման հոգեւոր-մշակութային այլ, յաճախ կասկածելի, արժեքների ու արժեհամակարգի դիմակայումը լուրջ խնդիր է աշխարհի հզօր տերութիւնների համար, ապա պէտք է հասկանանք, թէ այն որքա՞ն մեծ սպառնալիքներ կարող է պարունակել մեր դէպքում:

Ստոյգ իրողութիւնը նկատի ունենալով՝ անդրադառնանք, թէ, օրինակ, հոգեւոր-մշակութային եւ բարոյական օտար արժեքների ինչպիսի՞ հեղեղի մէջ յայտնուեց Հայաստանը վերջին մի քանի ամիսներին:

Զժխտելով, որ դրանց սերմերը մեր հոգեւոր դաշտում ծիլեր էին գցել դեռ նաեւ անկախութեան վաղորդայնին, նոր ժամանակներում ուղղակիօրէն հայոց երկրի վրայ յարձակում տեղի ունեցաւ՝ թիրախաւորելով մասնաւորապէս հայ ամենազանազան ընտանիքը, եկեղեցին, հայրենասիրական չափանիշները, արցախեան մարտահրաւերի նկատմամբ հանրային վերաբերմունքը եւ այլն: Երբ այս տողերը գրում են, այս ախտաւոր ալիքը դեռ գազաթանակտին է, եւ պիտի խոստովանել, որ հեշտ յաղթողը թշնամի չէ մեր խրամատ ներխուժել: Եթէ նախկին, մօտ երկու հազարամեակի ընթացքում դիմակայել ենք մեր մշակոյթի ու հաւատքի շնորհիւ, ապա այդ հիմնական զէնքերը որքանո՞վ են պաշտպանելու մեզ ամենահզօր կենտրոններից կազմակերպուած այս ներխուժմանը՝ ժամանակը ցոյց կը տայ:

Ակնյայտ է այն, որ բառի տարողունակ իմաստով այլեւս բաց Հայաստանը այսուհետ մշտապէս ենթակայ է լինելու այդ չդադարող գրոհին: Ընդունենք, որ բարոյա-հոգեբանական այդ գրոհին ենթակայ են դառնալու նաեւ հայութեան սփիւռքեան հատուածները եւ յատկապէս՝ երիտասարդ հայ սերունդը:

Այս երեւացող ու աներեւոյթ թշնամուն ո՛չ կարելի է շրջանցել, ո՛չ անտեսել եւ ո՛չ քշել մեր սահմաններից ու բնակարաններից դուրս:

Դիմանալու եւ սեփական ինքնութիւնը պահպանելու ելքը դարձեալ մնում է ազգային ուժով, ամուր այլընտրանքը: Սեփական մշակոյթի, պատմութեան, ամենազանազան արժեքների ամենօրեայ ներկայութիւնը մեր հասարակական կեանքում ու առօրեայում: Այդ արժեքների գարգացումը 21-րդ դարի իրողութիւնների խորապատկերի վրայ, եւ՝ դրանց կենսունակութեան ապահովումը:

Կեանքը, հենց վերջին տարիներին, փաստել է, որ երբ հայութիւնը մէկ միասնական նպատակի շուրջ համախմբում է ներուժը, կարող է շատ սպառնալիքներ յաղթահարել:

Կրակը, զէնքը, գիրն ու խօսքը եւ շրջապատող ամեն ինչ վտանգ են ներկայացնում, եթէ չես տիրապետում դրանց ու ենթարկում քո թելադրանքին: Այն ամէնը ինչ կապուած է գիտելիքի ու ստեղծագործութեան հետ, կարող է գործիք դառնալ հայ մարդկանց ձեռքին, եթէ գիտենք որտեղ ենք եւ ուր ենք ուզում հասնել:

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՈՒՄ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ, 128-ԱՄԵԱԿ

Խորհրդային Միության փլուզումով յայտարարվեցաւ գաղափարաբանութիւններու մահը. անշուշտ՝ ձախերունը: Այդ յայտարարութիւնը զարմանալիօրէն տեղ գտաւ մարդոց միտքերուն մէջ՝ առանց մտածելու, որ խորհրդային գաղափարաբանութիւնը շատոնց կտրած էր իր կապերը ընկերվարութեան հետ. յառաջացեալ տարիքի հասած ձախող ամուսնութեան մը բոլոր ախտանշանները մերկ աչքով տեսանելի էին արդէն տասնամեակներ առաջ:

Բայցեւայնպէս, հակառակ այդ հիւանդագին վիճակին, մինչեւ իր ինքնալուծարումը Խորհրդային Միութիւնը իր ազդեցութիւնը կրցաւ բանեցնել Արեւմուտքի գանգուածներուն վրայ՝ ի նպաստ իրեն շահագործելով դրամատիրական աշխարհի ներքին հակասութիւնները: Պաղ պատերազմի տեւողութեան ընթացքին այդ առաւելաբար բարոյագաղափարական աջակցութեան շնորհիւ, վաթսուևական թուականներու վերջաւորութեան, Վիեթնամի պատերազմի դէմ Միացեալ Նահանգներու երիտասարդութեան շղթայագերծած պայքարի կայծը, փոխանցուելով նախ համաշխարհային պատերազմի մեծ պարտեալ Գերմանիա՝ Փարիզի մէջ առաջնորդեց հին կարգերէն ա՛լ ձանձրացած երիտասարդութեան մեծ յաղթանակին: 1968-ի մայիսը, հակառակ ըմբոստութեան մասնակցած նկարչագեղ անուներ կրող բազմաթիւ ձախակողմեան շարժումներուն, աւետեց, գոնէ Եւրոպայի մէջ, ժողովրդավար ընկերվարութեան մօտալուտ թագադրութիւնը:

Փարիզի մէջ մայիս 1968-ի ցոյցերէն

1968-ի երիտասարդական համեմատաբար խաղաղ յեղափոխութիւնը կերպարանափոխեց արեւմտեան հասարակութիւնները. աւարտեցաւ հեղինակաւոր խօսքի երբեմնի բացարձակ տիրապետութեան դարաշրջանը. Գերմանիոյ մէջ համալսարանի սպիտակափեր դասախօսներ իրենց ուսանողներուն առջեւ խոստովանանքի անցած՝ ներողութիւն խնդրեցին իրենց ատենին որդեգրած սխալ դիրքորոշումներուն համար: Պարզ խօսքով, բացարձակապաշտ մտածելակերպը աստիճանաբար փոխարինուեցաւ յարաբերականութեան պարտադրած տրամաբանութեամբ: Ստորադասի աներկբայ «այո՛»-ն վերածուեցաւ «ինչո՞ւ»-ի: Պատերազմէն ետք սկսած ժողովրդավարութեան կերտումի կորագիծը այդպիսով հասած էր մինչ այդ որակական իր բարձրագոյն աստիճանին:

Երկայիս պատկերը բոլորովին կերպարանափոխուած է: Կատաղած ծայրայեղ աջը ամբողջ Եւրոպայի տարածքին կը պատրաստուի այդ նոյն ժողովրդավարութեան ընծայած կարելիութիւններով յափշտակել իշխանութիւնը կերտող կուսակցութիւններու ձեռքէն: Այսօր ի վիճակի ենք աւելի լաւ հասկնալու, թէ ի՞նչ պատահեցաւ. ինչպէ՛ս եւ ինչո՛ւ:

Կ'արժէ իշխել, որ նախորդ դարու եօթանասունական թուականներուն Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Մարկարեթ Թաչչըր սկսած էր տնտեսութիւնը ազատականացնելու՝ միջազգային համաձայնութիւններու կաշկանդիչ կանոններէն զայն ձերբազատելու գործընթացի մը, որ հետագային յանգեցաւ տնտեսական համաշխարհայինացման դրութեան՝ ազատ շուկաներու բացարձակ տիրապետութեան: Այս շրջանին՝ մայիս 68-ի ճինգով, երկար ու ցողոտ տիպարով յատկանշուող ըմբոստ երիտասարդը աստիճանաբար վերածուեցաւ անառարկելի կերպով սափրուած, գործարարի պայուսակը ձեռքին պատող փողկապաւորի: Միաժամանակ, ի՞նչ զուգահիշութիւն, բարձրախօս քարոզչութեամբ սկսաւ «քաղաքացիական հասարակութիւն» հասկացողութեան տարածումը աշխարհագրական բոլոր ուղղութիւններով: Սկիզբը դանդաղ, ետքը սուսկի պէս սկսան բուսնիլ քաղաքացիական հասարակութեան անբաժան մասնիկ՝ «ոչ կառավարական կազմակերպութիւն»-ները, իւրաքանչիւրը՝ իր մասնագիտութեան կամ անդամներու նախընտրութիւնը հանդիսացող նիւթով՝ մարդկային իրաւունքներէն, բնապահպանութենէն, կնոջական իրաւունքներու պաշտպանութենէն սկսած՝ մինչեւ մարդու միտքէն չանցածը: Մարդոց քաղաքական գործունեութիւնը այս ձեւով մասնագիտացաւ. աւելի ճիշդ, պետք է ըսել կոտորակուեցաւ: Ընթացիկ լրատուութիւնը քաղաքական ոլորտէն անցաւ բամբասանքային առօրեային: Հասարակական կեանքի տարբեր ոլորտներու միջեւ կապակցութիւնը, փոխազդեցութեան կարելիութիւնը տկարացան: Կորսուեցաւ անհատին կողմէ քաղաքական կեանքի վրայ ընդհանրական տեսողութիւնը: Անասուններու պաշտպանը համեմատաբար անտարբեր դարձաւ այլ վայրերու մէջ առկայ մարդկային տառապանքին հանդէպ: Այս կազմա-

կերպութիւնները գործելու համար, բնական է, պետք ունէին նիւթական միջոցներու. գտնուեցան առատածեռն հովանաւորներ, առհասարակ՝ միջազգային համբաւի տէր. իսկ ֆինանսաւորողը, գիտենք, առհասարակ ի՛ր ձեռքը կը պահէ հովանաւորեալին հակակշիռը. ա՛ն կը թելադրէ խաղին օրէնքները: Մայիս 68-ի ձեռքբերումներուն դիմացը դրուեցաւ քաղաքացիական հասարակութիւնը: Քաղաքական պայքարի ճարպիկ ձեւ էր. ժողովրդավարութիւնը՝ ժողովրդավարութեան դէմ: Առաջինը, մայիս 68-ինը՝ ա՛ջք բացող. երկրորդը՝ տեսողութիւնը խափանող կամ բուն թիրախը կեղծով, ամբողջականը մասնակիով, հիմնականը երկրորդականով փոխարինող:

Չուգահեռաբար գրեթէ ամենուրեք տեղի ունեցաւ մեծ ու փոքր պետութիւններու քաղաքական ղեկավարութիւններու հետեւողական արժեզրկումը՝ լուսարձակի տակ առնելով անոնց ամէն տեսակի սայթաքումները, նոյնիսկ՝ ամէնէն աննշան մեղքերը: Այսօր հրապարակի վրայ, բացի մէկ բացառութենէ, չկան Շարլ տը Կոլի, Միթերանի, Ուիլի Պրանտի, Յելմութ Շմիթի ու Զոհլի, Զարամանլիսի, Օլաֆ Փալմէի եւ Պրուսո Զրայսքիի, ոչ իսկ... Մարկարեթ Թաչչըրի նման դէմքեր. այդքա՛ն իջած է մարդկային կարողութեան մակարդակը: Պետութիւններու ղերակատարութիւնը համապատասխան հասարակութիւններուն մէջ հասած է իր պատմական նուազագոյնին: Չանգուածներու քաղաքական ու քաղաքացիական դաստիարակութիւնը այլեւս վստահուած է գովազդային քաղաքակրթութեան: Պղատոն Աթենացին այս մասին չէր մտածած: Ան երբեք չէր կրնար երեսակայել, որ օր մը գովազդային սուտն ու կեղծիքը կրնային վերածուիլ ժողովրդավարական ուղիներով իշխանութեան տիրանալու առաջնակարգ միջոցի:

Յամենայն դէպս վիճակը այնքան ալ յուսահատական չէ. ատենին գաղափարաբանութիւններու (ձախակողմեան) մահը յայտարարողները այսօր կ'ողբան աւելի քան քառորդ դարէ ի վեր առանց մրցակիցի երկրագունդին տիրապետած դրամատիրութեան շառաչուն ձախողութիւնը:

Միւս կողմէ, սակայն, ծայրայեղական (ընդհանրապէս՝ ծայրայեղ աշակողմեան) շարժումներու աստիճանական վերելքը ատենէ մը ի վեր կը սպառնայ համաշխարհային խաղաղութեան: Երկրագունդը կ'անցնէ անկայուն հաւասարակշռութեան փուլ մը, որ որեւէ ատեն ու որեւէ պատճառով կրնայ արագօրէն տապալիլ:

Իսկ աշին ծրագի՞րը: Վերջերս ֆրանսական աջի խոստմնալից ղեկավարներէն Մարիոն Մարեշալ (Լը Փեն) Լիոնի մէջ բացումը կատարեց իր ղեկավարութեան տակ գործելու կոչուած կրթական հիմնարկի մը, որուն նպատակն է «Աջի ապագայ ընտրանիի կազմաւորումը»: Իր համակիր շրջանակի նշանաբաններէն է՝ «Կատարել մայիս 68-ի հաշուեյարդարը». կամ՝ «Անջատե՛նք մայիս 68-ը»: Այդ ձեւով գաղափարաբանութիւնները (ձախակողմեան) յաջորդ հարուածը դիմագրուելու կոչուած են: Մայիս 68-ի մինչեւ այսօր պատճառած մտավախութիւնը ցոյց կու տայ, որ ձախը, հա-

կառակ ներկայիս պարզած իր տխուր պատկերին, կը շարունակէ լրջօրէն մտահոգել իր ընդդիմադիրները:

Ըստ երեւոյթին, գաղափարաբանութիւնները (ծախ) տակաւին չեն մեռած: Եթէ նոյնիսկ իսկապէս մեռած ըլլան անոնք, ուրիշներ անոնց յարուստեան սարսափով կ'ապրին:

* * *

Ահա այսպիսի աշխարհի մը մէջ ծնունդ առաւ նորագոյն ժամանակներու հայկական անկախ պետութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ժառանգորդը՝ 20-րդ դարու ցեղասպանական արհաւիրքէն փիւնիկացումով վերածնած հայկական պետականութեան:

Թէեւ անկախութեան ձգտումը իր արտայայտութիւնը գտած էր դարաբաղեան շարժման զարգացումով, բայց կանխահաս անկախութիւնը հորհրդային Միութեան փլուզման անմիջական հետեւանքն էր՝ ժամանակագրականօրէն դարաբաղեան շարժման ընթացքին մէջ տեղաւորուող: Ընթացքին սկզբնական շրջանին, սակայն, խորհրդային իշխանութեան դէմ ծառայումը կը կրէր... բնապահպանական բնոյթ: Բարդուելով Սպիտակի երկրաշարժի իրողութենէն բխող տրամաբանութեան՝ շարժման առաջին արդիւնքը հանդիսացաւ...

Հայաստանի հիւլէական կայանի ամբողջական դադրեցումը, որ առաջնորդեց իսկական բնապահպանական աղետի՝ Հայաստանի անտառներու կարելոր մէկ համեմատութեան բնաջնջումին. պակասող ելեկտրականութեան փոխարէն՝ օգտագործուեցաւ ձմեռնային նախամարդու միջոցը՝ փայտը: Այսպէս, հակառակ սկզբնական բոլոր դրական տուեալներուն՝ անկախութիւնը սկսաւ հասարակական դժուար պայմաններու մէջ. հիւլէական կայանի փակումը աւելորդ պերճանք էր. ան դարձաւ արտագաղթի առաջին ալիքի պատճառներէն մէկը:

Չանց առնելով սկզբնական շրջանի բոլոր ժխտական երեւոյթներու նշումը, որոնք հասարակաց են բոլոր պետութիւններու երկունքի ժամանակաշրջանին համար, արձանագրենք, որ խորհրդային շրջանի աւարտին արդէն տկարանալու սկսած է պետական գործերու առնուազն սխալ յանձնումով պայմանաւորուած յաւելեալ տկարացումով թափ առաւ արտագաղթի երեւոյթը. անիկա կանգ առաւ նոր հազարամեակի առաջին տասնամեակի վերջաւորութեան՝ վերսկսելու համար 2008-ի միջազգային տնտեսական տագնապէն ետք. ան կը շարունակուի մինչեւ օրս:

Հանրապետութիւնը չկրցաւ ձեռքագատիլ խորհրդային միակուսակցական տիրապետութեան շրջանին զարգացած տնտեսական յարաբերութիւններու տեսակէն. փտածութիւնը, թափանցիկութեան պակասն ու հովանաւորութիւնը արգելք հանդիսացան իսկական ժողովրդավարական կարգերու հաստատման: Հասարակական դժգոհութիւնը առաջնորդեց ընթացիկ տարուան գարնան տեղի ունեցած իշխանափոխութեան: Այսօր երկիրը կ'անցնի իր լրջութեամբ աննախընթաց քաղաքական տագնապի մը մէջէն, որուն հանգուցալուծումը տեսանելի չէ: Երկրին մէջ ժողովրդավարութիւնը, որ հակառակ երոպական կամ այլապէս միջազգային ատեններու վերահսկողութեան՝ միշտ ալ խոցելի եղած է, իսկ մեր օրերուն ան աւելի քան երբեք վտանգուած է... ժողովուրդի անուսով: Նկատի ունենալով վիճակը, դերակատար կազմակերպութիւնները, անհատներն ու մանաւանդ ապրիլէն ի վեր դէպքերու պատկերաշարը՝ հետզհետէ աւելի յստակ կ'երեւի, որ կ'ուղղուինք դէպի միանձնեայ ամբողջատիրական ինքնուրոյն՝ հայկական կառավարման տարբերակի մը, որուն հիմնական յատկանիշը առայժմ անկանխատեսանելիութիւնն է: Ան լի է վտանգներով, ինչպէս ցոյց կու տան 20-րդ դարու իրենց աղետալի հետեւանքներով ծանօթ ու դեռ չմոռցուած օրինակները՝ Եւրոպա կամ այլուր: Եւրոպայի մէջ աշակողմեան ծայրայեղ շարժումներու վերելքին նմանակն է: Ընթացքին լաւագոյն բնորոշ դրացի Թուրքիան է, ուր ատենէ մը ի վեր կը տիրէ ամբողջատիրական ժողովրդավարական ֆարս մը. առաջնորդի կամքին պարտադրանքը՝ քուէի օրինութեամբ. այդտեղ ալ հանրային բարձրաձայն «այո»-ն կը կորզուի գերզգացական հանրահաւաքներու տաք մթնոլորտին մէջ. կը յաջորդէ ընտրութիւնը՝ հետեւելով ձեւական ժողովրդավարութեան օրէնքներուն: Հայրենիքի մէջ կացութիւնը ա՛լ աւելի մութ կը թուի, երբ նկատի առնուին ներկայի աշխարհաքաղաքական քարտէսն ու անոր մէջ մեր երկրին գրաւած տեղը, անոր միշտ սպառնացող առհաւական՝ իրական վտանգները: Անշուշտ այս կացութենէն ելքը միշտ կարելի է, սակայն իմաստութիւն պահանջող ու վստահութիւն ներշնչող տրամաբանութեան մը գոյառման ցուցանիշները կը պակսին տակաւին, առաւելաբար՝ առաջնորդի յարատեւ ու, կարծես թէ, հաշուարկուած փոփոխամտութեան պատճառով: Մինչ այդ ժամանակը կ'անցնի: Մտահոգուելու ամէն պատճառ տեղին է:

Ինչո՞ւ այսպէս պատահեցաւ: Ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս երկիրը հասաւ այսպիսի փուլի, երբ այն տպաւորութիւնը կը տիրէր, որ ան ընտրած էր դանդաղ բարեփոխութիւններու ուղին: Բայց որքան ալ յանկարծակի թուի տեղի ունեցած յեղաշրջումը, զայն նախատեսելը դիւրին էր:

Արդարեւ, հորհրդային Միութեան փլուզումը իր տնտեսական եւ հասարակական բնորդի սնանկութեան փաստն էր: Հետեւաբար նախկին խորհրդային ու ապա անկախացած, ինչպէս նաեւ արեւելեան Եւրոպայի ժողովրդային հանրապետութիւններուն համար թիրախ դարձաւ արագ ու առանց նախապայմանի արեւմտականացումը. յաղթականը ընդօրինակելի նմուշի կը ծառայէ: Ազատագրուած բազմութիւնները պետք էր զարգանային Արեւ-

մուտքի քարոզած ուղիով՝ իբրեւ քաղաքացիական հասարակութիւններ: Բազմութիւնները դաստիարակելու եւ զարգացնելու համար անհրաժեշտ են նոր հասարակարգի իտեալ գործիքները՝ ոչ կառավարական կազմակերպութիւնները: Երկրին մէջ մուտք գործեցին ամէն տեսակի օժանդակողներ, խորհրդատուներ. բնականաբար նաեւ համապատասխան գումարները՝ արտասահմանեան... «ընտրակաշառքը»: Ուռճացաւ աղանդաւորներու բանակը:

Ռուսիան հարցը լուծեց սահմանափակելով ոչ կառավարական կազմակերպութիւններու իրաւունքները: Հայաստան ի վիճակի չէր կատարելու նոյնը, որովհետեւ իր տնտեսութիւնը, այլ միջոցներու բացակայութեան, կախեալ էր միջազգային կառոյցներու տրամադրած վարկերէն, որոնք անհրաժեշտ էին իր տնտեսութեան զարգացման համար. տնտեսական համաշխարհայնացումը, սահմանները ունենալու համար: Կը մնար սպասել, մինչեւ որ ցանուած հունտերը հասունանան: Հասունցան, ցասումը տեղ հասաւ, գործողութիւնը յաջող անցաւ, իսկ հետագայ նախարար մը հպարտացաւ, որ անցեալ ապրիլ-մայիսի բեմադրութեան՝ ձեւին ու յարդարանքին ծրագրումի հեղինակը ինքն է. արտադրողական զբաղումով իւրացուած արհեստ:

Ակնբախ է, որ հասարակութեան լայն շերտեր տակաւին չեն անդրադառնար առկա վտանգներուն: Թէեւ միտքերուն մէջ հարցականները բազմանալու սկսած են, բայց, 20-րդ դարու պատմութիւնը վկայ, նման վիճակներէ ազատագրումը երկար տառապանքներու վերջաբանը կ'ըլլայ առհասարակ. առիկա ալ՝ եթէ դիպաշարի վճռորոշ մէկ փուլի կեանքը շարունակել կարենալու պատեհութիւնը ձեռքէ չփախչի:

Կը մնայ յուսալ, որ այս մտածումները սխալ հիմունք ունին:

* * *

Լուծումը հայկական յիշողութեան խորքային վերաթարմացումն է, որ պէտքի մեզի խնայուի պատմութեան կրկնութիւնը: Իսկ հասարակական գործնական բեմին վրայ՝ ժողովրդավար ընկերավարութիւնը. բնական է՝ յարմարեցուած արդի ժամանակներուն: Գաղափարաբանութիւններու վերադարձը անխուսափելի է: Խօսքը վարդապետութիւններու վերաշխուժացման մասին չէ, այլ՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան համար հասարակական բոլոր խաւերուն շահերը նկատի առնող եւ ընկերային համերաշխութիւնը երաշխաւորող ծրագրի մը համընդհանուր ընդունման մասին: Ձախի վերադարձը միջազգային բեմերուն վրայ իրամայական է չեզոքացնելու համար ծայրայեղ աշակողմեան շարժումներու այլեւս չափազանց հաւանական դարձած յաջողութիւնը: Գերազատական տնտեսութեան երբեմնի գերազանց ջատագով Միացեալ Նահանգներու միջազգային փոխանակումներու մարզին մէջ առած զսպիչ քայլերէն ետք, սանձարձակօրէն ազատ շուկայի ժամանակաշրջանը գոնէ ժամանակաւորապէս աւարտած պետք է համարել:

Դաշնակցութիւնը իր գոյութեան 128 տարիները կ'ամբողջացնէ այս տարի: Ան իր հիմնադրութենէն ի վեր ընկերավարական կուսակցութիւն եղած է՝ առանց ատիկա վարդապետութեան (տոկմայի) վերածած ըլլալու: Անիկա պատեհապաշտութիւն չէ, ինչպէս ոմանք կը փորձեն դաւանիլ. գաղափարաբանութեան մը կեանքի իրական պայմաններուն յարմարեցումը անոր յաջողութեան գլխաւոր գրաւականներէն մէկը կը հանդիսանայ: Այս պատճառով ալ պատահած է, որ իր գործունէութեան որոշ փուլերու կամ պարագայական քաղաքական իր դիրքորոշումներուն պատճառով Դաշնակցութիւնը բոլորովին տարբեր տպաւորութիւն ձգէ հանրութեան վրայ:

Ընկերավարական ծրագիրը պաշտօնապէս որդեգրուեցաւ 1907-ին գումարուած Դ. Ընդհանուր ժողովին: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ այս ծրագրի որդեգրումը հասարակական առումով իմաստ չունէր. ի՞նչ ընկերավարական ծրագրի գործադրութիւն՝ բռնատիրական վարչակարգի տակ տառապող հայկական զանգուածներուն համար: Արեւելեան Հայաստանի մէջ ընկերավարական շարժումներու հետ գործօն գործակցութիւնը միշտ եղած է, սակայն պետք է խոստովանիլ, որ հայկական հաւաքականութիւններու ֆիզիքական ապահովութեան հարցը միշտ առաջնահերթութիւն վայելած է:

Դաշնակցութեան գաղափարաբանութեան մասին թիրախացումները ծայր առած է մանաւանդ սփիւռքեան պայմաններու մէջ, ուր մէկ կողմէն գաղութներու կազմակերպման ընկերային իմաստով գաղափարաբանական հիմք չունեցող աշխատանքները, միւս կողմէ՝ խորհրդային իշխանութիւններու կողմէ իր դէմ շղթայագերծուած անհաւասար պայքարին դէմ տրուած բուռն պատասխանները հայկական եւ օտար շրջանակներուն մօտ ձգեցին այն տպաւորութիւնը, որ կուսակցութիւնը վերջնականօրէն հեռացած է իր երբեմնի ընկերավարական գաղափարաբանութենէն:

Ճիշդ է նաեւ, որ այդ ժամանակներուն եւ մինչեւ նախորդ դարու եօթանասունական թուականները կուսակցութեան ծրագիրը գետեղուած էր գրասենեակներու դարակներուն մէջ: Ծարքայիներու սերունդներ իրենց դաշնակցականի երդումը կատարած են առանց տեսած ըլլալու ծրագիրը, որուն մասին շատեր աղօտ եւ ոչ ճշգրիտ գաղափար մը ունեցած են միայն:

ՄԿՐՏԻՉ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ 21-ՐԴ ԴԱՐՈՒՆ

«Ազգային միությունն ու ամբողջությունը պիտի չխանգարեն մեզ տեսնելու նրանց ներսում գոյություն ունեցող դասակարգերն, ինչպես էլ դասակարգերի հակամարտ դիրքերն ու շահերը պետք է խանգարեն մեզ ընդունմանը, պարզօրեն տեսնելու ազգությունների ամբողջական կազմերը:

Ազգի մեջ գոյություն ունեցող դասակարգերի շահերը համերաշխ են ազգային հարցերում, իսկ սիւբական խնդիրներում նրանք հակամարտ են»:
Գարեգին Խաժակ, «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ»

ՅՅ Դաշնակցության ընկերվարական մտածողության տեսաբաններուն մեջ Գարեգին Խաժակը միակն է, որ աշխատաւորական պայքարին համար այնքան եզակի դասակարգային հարցը յատուկ հատորով մը վերլուծած է: Առաջին անգամ 1912-ին լոյս տեսած իր «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ», նախապես հրատարակած «Դեպի ֆեդերացիա» եւ «ԻՆՉ Է ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆ» աշխատասիրություններու ամբողջացումն է: Աշխատասիրությունը եզակի է այն իմաստով, որ Գարեգին Խաժակ ազգային եւ դասակարգային պայքարներու փոխլրացման դաշնակցական ընկերվարական աշխարհայեացքի տեսությունը կը բանաձեւէ՝ լուսարձակի տակ առնելով դասակարգային հարցը: Մինչդեռ Դաշնակցության սփիւռքեան գործունեության առաջին յիսուն տարիներուն, 1920-ականներէն մինչեւ 1970-ականներ, նախ պոլշեփեան հակադաշնակցական կատաղի հալածանքի, ապա՝ Պաղ պատերազմի ոլորտին մէջ, ՅՅ Դաշնակցության 20-րդ Ընդհանուր ժողովին յաջորդած Յայ դատի ուժական պայքարի քսանամեակին, եւ ալ աւելի՝ 1987-ին ծնունդ առած արցախեան ազատագրական պայքարի, Յայաստանի անկախացման գործընթացի եւ պետականութեան կայացման ժամանակներուն դասակարգային հարցը դաշնակցական գրականութեան մէջ ընդհանրապէս քննարկումի նիւթ չէ եղած: Այլ խօսքով, ընկերվարական մտածողութեան անբաժանելի մասնիկ դասակարգային հիմնախնդիրը լաւագոյն պարագային մնացած է երկրորդական մակարդակի եւ իր տեսական-մտածողական զարգացման նախանձախնդրութեան, եւ՛ զայն դաշնակցական գործի ռազմավարական ծրագրումին մէջ ներառելու իմաստով:

Դասակարգային հիմնախնդրի այս «երկրորդականացումը» բնականաբար ունի իր բնականութիւնն ու բացատրութիւնը:

Առաջինն է հիմնականը Դաշնակցութեան եութիւնն է՝ իբրեւ ազգային-ազատագրական պայքարի համար ծնունդ առած կուսակցութիւն: Ինչպէս ծանօթ է, ի տարբերութիւն 19-րդ դարու աւարտի հայ մարքսականներուն եւ հետագային հայ պոլշեփեաներուն, Դաշնակցութիւնը ազգային հարցին լուծումը չէր տեսներ միջազգային յեղափոխութեան ընդմէջէն, ո՛չ ալ կը ժխտէր ազգերու երեւոյթին ինքնուրոյնութիւնը՝ ի դիմաց մարքսեան հանրածանօթ այն հասկացողութեան, որ ազգն ու ազգութիւնը հետեւանք են դրամատիրութեան եւ անոր աւարտով ալ վերանալու դատապարտուած են: Դաշնակցութեան համար օտարի լուծէն դուրս գալու ազգային-ազատագրական պայքարի ընկերվարական տեսլականին մաս կը կազմէր դասակարգային տարբերութիւններու հիմնախնդրի լուծումը:

Երկրորդ, սփիւռքեան պայմաններուն մէջ գործող Դաշնակցութեան համար հայապահպանման ու Յայ դատի աշխատանքները վերածուեցան ուշադրութեան կեդրոնի եւ խլեցին կազմակերպական թէ մտաւորական աշխատանքներու առիծի բաժինը: Սփիւռքի կազմակերպումը ինքնին ենթադրեց ներհամայնքային կառոյցներու մէջ ընկերային հարցերու պատասխան տուող հիմնարկութիւններու յառաջացումը, որուն համար կեդրոնական դերակատարութիւն ստանձնեցին կուսակցութեան գաղափարակից կազմակերպութիւնները՝ Յայ օգնութեան միութիւն, Յայ մարմնակրթական ընդհանուր միութիւն եւ Յամազգային կրթական եւ մշակութային ընկերակցութիւն: Առանց, անշուշտ, թերազնահատելու եկեղեցւոյ, այս պարագային՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հովանաւորութեամբ գործող ազգային իշխանութիւններէն կախեալ համայնքային կրթական թէ ընկերային օժանդակութեան կառոյցները: Իբրեւ իրենց ապրած երկիրներու քաղաքացիներ՝ հայ համայնքի անդամները անշուշտ ենթակալ էին տուեալ երկրի հասարակարգի ենթադրած դասակարգային բաժանումներուն: Այդուհանդերձ, կարելի է ըսել, որ համայնքային կառոյցները հայապահպանման գործին ընդմէջէն յաջողեցան ո՛չ միայն իրերայաջորդ սերունդներու փոխանցել ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը իբրեւ համայնական առաջնահերթութիւն, այլ նաեւ՝ կարելոր չափով մեղմել համայնքին մէջ դասակարգային տարբերութիւնները եւ արգելք հանդիսանալ, որ անոնք վերածուին պառակտման եւ բախումներու ազդակի: Դաշնակցութեան եւ համայնավար թէ համայնավարամիտ հատուածին միջեւ ընդհարումները, ընդհուպ՝ մինչեւ բռնարարքներ եւ զինեալ հակամարտութիւն, հետեւանք էին խորհրդայնացման պատճառով յառաջացած եւ Պաղ պատերազմի անդրադարձով խորացած քաղաքական սուր հակադրութեան եւ ոչ թէ՛ դասակարգային պայքարի:

Երրորդ, Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան տեսական գրականութեան մէջ դասակարգային հարցը սահմանափակ զարգացում գտած է հաւանաբար նաեւ այն պատճառով, որ Գարեգին Խաժակի այդ թեմային նուիրուած աշխատասիրությունը շատ համապարփակ ձեւով բանաձեւած ու ներկայացուցած է անոր ընկալումն ու լուծումը: «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ» անխուսափելի աղբիւրն էր առաջադրուած հարցին դաշնակցականօրէն պատասխանելու ամեն փորձի, առանց որ Խաժակի ըսածներուն վրայ մասնաւոր աւելցնելիք մը ըլլար: Փաստօրէն, «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ» վերահրատարակուած է միայն 1981-ին, ՅՅԴ Չաւարեան ուսանողական միութեան մատենաշարին մէջ (թիւ 5), Պէյրութ, Յամազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարանէն: Կարելի է մինչեւ իսկ ըսել, որ Խաժակէն ետք «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ» հարցումը վերածուեցաւ Յայտեկերեան իմաստով «մոռուած հարցում»-ի:

Ժամանակը հասած է, սակայն, այդ «մոռուած հարցումը» վերաբանաձեւելու 21-րդ դարուն, եւ Արցախով նոր փուլ մը թեւակոխած հայ ժողովուրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, Յայաստանի անկախ պետականութեան ամրագրման գործընթացի եւ կայացած ու զարգացում ապրող սփիւռքի պայմաններուն մէջ դասակարգային հարցը դաշնակցական գործի օրակարգին ղնելու հետեւեալ չորս հիմնաւորումներով:

Առաջին, եւ միշտ հետեւելով Յայտեկերեան գոյութեանական տեսութեան տրամաբանութեան, «մոռուած հարցումը» երեւոյթի մը չգոյութեան փաստը չէ: Ընդհակառակը, անկախ կու գայ յուշելու, որ երեւոյթը ատենին եւ՛ մտաւորական ճիգի, եւ՛ գործնական քաղաքական աշխատանքի կենդանի առարկայ եղած է: Յետոյ, պայմաններու բերումով, լուսարձակէ դուրս բերած եւ շուքի մէջ մնացած է: Այսինքն դասակարգային խնդիրը Դաշնակցութեան օրակարգին եղած է կուսակցութեան ծնունդի սկիզբէն ի վեր եւ ապա լուսանցքի վրայ մնացած է, չէ դադարած, չի՛ կրնար դադրիլ գոյութիւն ունենալ:

Երկրորդ, նոյն այդ պայմանները, որոնք պատճառ դարձած են երբեմն այնքան կենդանի երեւոյթի մը մարումին, կրնան փոխուիլ: Այդ փոփոխութիւնը, որուն ազդանշաններուն ակնշաւուր հարկ է ըլլալ, պատճառ կը դառնայ, որ «մոռուած հարցումը» վերստին իր գոյութիւնը յուշէ, որպէսզի հիմնախնդիրի մը լուծումը գտած վստահութեամբ ինքնաբաւ մտածողութեան մը երբեմնի «հանգիստը» խանգարուի: Խօսքը յստակօրէն կը վերաբերի միջազգային պայմաններուն եւ դրամատիրական կարգերու զարգացման մէջ դասակարգային հարցին ունեցած առաւել կամ նուազ կարեւորութեան՝ իբրեւ ճգնաժամ ստեղծող թէ հակասութիւններու մեղմացման սատարող ազդակի:

Երրորդ, ամեն ընկերվարական կուսակցութեան նման՝ Դաշնակցութեան համար տեսական բանաձեւումի ճիգն ու գործնական աշխատանքը գիրարկվամբողջացնեն: Դաշնակցութիւնը «գործի կուսակցութիւն է» հասկացողութեան աղաւաղումն է միայն դաշնակցական գործը բացառապէս ազատական ըմբռնումով «պրակմատիզմ»-ի հետ հաւասարեցումը: Տեսական կուռ մտածողութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է առարկայական պայմաններու պատճառականութեան քննական-քննադատական ընկալման համար: Տեսական մտածողութիւնը, սակայն, պետք է յանգի գործնական առաջարկներու: Պարզ՝ խորհրդային կարգերու անկումէն ետք անկախ Յայաստանի մէջ դրամագլուխի նախնական կուսակցական բնորոշի հետեւումով ստեղծուած համակարգը վերածած է եւ՛ տնտեսական, եւ՛ քաղաքական իմաստով մենաշնորհներու վերարտադրումին: Ընդ որում, համակարգային արմատական փոփոխութեան համար ձախ-ընկերվարական այլընտրանքի բաց

Գարեգին Խաժակի «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ» տպարանէն: Կարելի է մինչեւ իսկ ըսել, որ Խաժակէն ետք «ԻՆՉ Է ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ» հարցումը վերածուեցաւ Յայտեկերեան իմաստով «մոռուած հարցում»-ի:

մը կայ: Իսկ որեւէ ձախ այլընտրանք, ներառեալ՝ ընկերային պահպանողականութեան դեմ յառաջդիմական պայքարը, չի կրնար արմատաւորուիլ առանց դասակարգային սուր հակասութիւններու լուծման առաջարկներ բերելու: «[Ձախը մոռացութեան տուաւ ընկերային դասակարգը՝ իբրեւ վերլուծումի մակարդակ եւ գայն փոխարինեց ինքնութեան հարցով՝ պաշտպան հանդիսանալով ցեղային, ազգագրական եւ սեռային մեծ փոքրամասնութիւններու դատերուն: Այդ ձեւով ալ նպաստեց ինքնութեան տրամաբանութեան մը հաստատման, որ տնտեսական անհաւասարութեան դեմ պայքարը մղեց երկրորդական հարթութիւն: Իբրեւ հետեւանք՝ նպաստեց նորագոյնացման հաստատագրման եւ ծայրայեղ աջի շահերուն», կը գրէ Լանտըն Սքուլ աֆ Իքոնոմիքսի ընկերաբան Օլիվիա Մունիոգ-Ռոխասը՝ արժանաւորելով «Զլարին» օրաթերթի 25 հոկտեմբեր 2018-ի համարին մէջ իր ստորագրած «Ձախեր» եւ «աջեր», ինքնութեան պայքարը՝ յօդուածին մէջ:

Չորրորդ, մարքսեան ընթերցումով պատմութեան կրկնութեան ծաղրը, կամ «Ֆարսը», 21-րդ դարու այս սկիզբին դասակարգային գիտակցութեան այլանդակումն է: Այդ մէկը դիտարկելի է Լոյսինքն նորագոյնացման ծնունդ առած ծայրայեղ աջի համաշխարհային տարողութեամբ վերադարձին ընդմէջէն՝ նորագոյնացման գլխաւոր գոհերու՝ աղքատացած աշխատատեղերու զօրակցութեամբ եւ քուէներով: Ֆաշականութիւնն ու նացիականութիւնը աշխատատեղերու իրավիճակի բարելաման պատրանքը տուին եւ իրենց ռազմատեսչութեամբ աշխատատեղերը տարին դէպի պատերազմի դաշտ ու զանգուածային սպանդ: Այսօր ծայրայեղ աջը իշխանութեան հասցնող աշխատատեղերը չեն անդադրաւար, որ ո՛չ միայն ատենին իրենց կենսամակարդակի բարելաման պատճառն ու գրականաբան հանդիսացած ընկերվար-ժողովրդավարական թէկուզ եւ ոչ անթերի համակարգերու կազմալուծման եւ իրենց յաւելեալ թշուառացման դուռ կը բանան, այլեւ բնական կենսապայմաններու քայքայումն է, որ կը դիւրացնեն իրենց ընչաքաղցութեան սահմանափակման ամէն բանական փորձ մերժող իշխանութեան հասնող գերհարուստներու ձեռքով: Այս ողբերգական հետեւանքներուն տանող «**Ֆարս**»-ին պատասխանատուութեան մեծ բաժին մը կ'իյնայ եւրոպական ընկերվար-ժողովրդավարութեան ուսերուն: Կեդրոն-ձախը, որ 1889-ին յառաջացած Երկրորդ միջազգայնականի ընդմէջէն աշխատատեղական պայքարը տեղափոխեց ժողովրդավարութեան ոլորտին մէջ եւ հակառակ իր վերիվայրումներուն՝ յաջող հարիւրամեակին յառաջապահը եղաւ բարեխնամ պետութեան կառոյցին, 1990-ականներէն սկսեալ ձախողեցաւ համաշխարհային տարողութեամբ գրոհի անցած նորագոյնացման անհրաժեշտ դիմադրութիւնը ցոյց տալ: Իբրեւ հետեւանք՝ անտեսեց ընկերվարութեան է՛ն էական խնդիրը՝ հարստութեան արդար վերաբաշխում ի խնդիր դասակարգային հակասութիւններու վերացման կէտ նպատակին: Իրենց ձեռք բերած իրաւունքներու աստիճանական տեղատուութեան վկայ աշխատատեղերը սկսան ականջ դնել ծայրայեղ աջի ազգայնական ճառերուն, որոնք ընկերային դժուարութիւններուն համար կ'այապանէին համաշխարհայնացումը, ազգային արժեքահարկներուն իբր թէ խորթ բարբերն ու, մանաւանդ, գաղթականները, ուշադրութիւնը շեղելով տնտեսական ու ընկերային տագնապներու հիմնական պատճառէն՝ դրամատիրական համակարգի յատուկ շահագործումէն: Ան այդ, արագօրէն տարածուող նոր-ֆաշականութեան դեմ միջազգային ծառայող օրակարգը անխուսափելիօրէն մաս պետք է կազմէ մանաւանդ բոլոր ձախակողմեան ուժերու քաղաքական գործին: Այդ կ'ենթադրէ դասակարգային խնդիրը դուրս բերել ծայրայեղ աջի ամբոխավարութենէն՝ վերաբերելով տնտեսական քաղաքականութեան մէջ կենսական որոշումներու կայացման գործընթացի ժողովրդավարացումը աշխատատեղերու կայնածաւալ մասնակցութեան ընդմէջէն:

Գարեգին Խաժակ «Ի՛նչ է դասակարգը» գրած է 19-րդ դարու ճարտարաբանական յեղափոխութեան յատուկ դրամատիրութեան զարգացման գագաթնակետային ժամանակաշրջանին աշխատատեղական շարժման ու ընկերվարական պայքարի պատմական առաջին փորձառութեանց լոյսին տակ: Անոր տեսանկիւնին մեկնակետը հայ ժողովուրդի իրավիճակն է: Այդ իրավիճակէն մեկնած՝ ան քննական-քննադատական վերլուծումի կ'ենթադրէ դասակարգի մարքսեան ըմբռնումը եւ յատկապէս Կառուցկիի ուղղափառ մեկնաբանութիւնը:

Դասակարգերու կազմաւորման պատմական հոլովոյթը Գարեգին Խաժակի մօտ հարազատ է ընկերվար աշխարհահայեացքի յատուկ պատմութեան յառաջդիմական գործընթացին: Այլ խօսքով, դասակարգերու եւ դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորման դաշնակցական հասկացողութիւնը նոյնն է, այն ինչ՝ ընկերվարական պատմափիլիսոփայութիւնը, թէկուզ եւ ազգերու կազմաւորման եւ պատմական հաստատագրման ու արժեւորման իմաստով դաշնակցական մտածողութիւնը իր յատուկ հեռաւորութիւնը կը պահէ ուղղափառ մարքսականութենէն: Որովհետեւ ազգութեան հարցին տրամադրած է առանձին աշխատասիրութիւն մը, Գարեգին Խաժակ դասակարգային հարցին նուիրուած իր գրութեան մէջ այս կէտը կը նշէ առանց սակայն վրան կեդրոնանալու: Ինչ որ կարելոր է ընդգծել այս պարագային, «Ի՛նչ է դասակարգը» աշխատասիրութեան մէջ Գարեգին Խաժակ ցոյց կու տայ, որ ազգութեան ինքնուրոյնութիւնը ո՛չ միայն չի ժխտեր դասակարգային երեւոյթը, այլ յաւելեալ մղում կու տայ գայն վերլուծելու իբրեւ քաղաքական գործոն:

Դաշնակցութեան ընկերվարութիւնը, ինչպէս Գարեգին Խաժակ ցոյց կու

տայ, հարցականի տակ կը դնէ եւ փաստացի տուեալներով կը ջրէ ուղղափառ մարքսականութեան դասակարգին եւ դասակարգային գիտակցութեան շատ նեղ հասկացողութիւնը, որ, հետեւելով Կառուցկիին, բացառաբար **պրոլետար** բանտարկութեան վերապահուած են որպէս աշխատանքի ուժէն բացի ոչ մէկ այլ սեփականութիւն ունեցող հասարակութիւն: Այս նեղ սահմանումը շահագործուող ամէն այլ աշխատատեղ, ի մասնաւորի՝ մշակելու կտոր մը հող ունեցող գիւղացիութիւնը, կը վերածէ քաղցենիի, **պրոլետարի**, այսինքն՝ դրամատիրի ու շահագործողի: Նման պարզացում առարկայական չէ՝ ըստ Գարեգին Խաժակի, որուն աշխատասիրութեան մէկ կարեւոր բաժինը յատկացուած է աշխատատեղ դասակարգի բարդութեան ու բազմաշերտութեան ներկայացման: Դաշնակցական հասկացողութեամբ, դասակարգը կ'արտացոլացնէ 19-րդ դարու աւարտի եւ 20-րդ դարու սկիզբի հայկական իրականութիւնը, ուր կը գոյակցին գիւղացին ու բանտարկը, արհեստատեղի ու մասնագէտը, բայց նաեւ՝ մտաւորականը, որուն դերակատարութիւնը եզակի է ե՛ւ ազգային, ե՛ւ դասակարգային գիտակցութիւն կերտելու գործին մէջ:

Օտարի տիրապետութեան տակ ազգային գոյութեանական խնդիր ունեցող ամէն ժողովուրդի նման՝ հայ ժողովուրդի իրականութեան նկատառումով սահմանուած աշխատատեղ դասակարգի դաշնակցական հասկացողութիւնը կը մերժէ ազգային եւ դասակարգային գիտակցութեանց հակադրումը եւ կը ձգտի անոնց համադրման: Այս կէտն ալ կարելոր է յստակացնել, որովհետեւ այդ համադրումը չի նշանակեր միջդասակարգային համերաշխութիւն, ուր աշխատատեղ դասակարգի շահերը անպայման պետք է զիջիլ յանուն ազգային հաւաքական գիտակցութեան: Գարեգին Խաժակի բառերով՝ «... ամէն մի քաղաքական կուսակցութիւն, որ իրեն յայտարարել է աշխատատեղութեան շահերի պաշտպան, պետք է մօտենայ աշխատատեղերին, կազմակերպէ նրանց իրենց իսկ շահերի տեսակետից, պարզացնէ նրանց շահերը, հասկացնէ, որ այդ շահերը կարող են յաջող լուծում ստանալ միմիայն ընկերվարական կարգերում, ընկերվարական ձեւով...» («Ի՛նչ է դասակարգը», 2Մ թիւ 5, Համագայինի «Վահէ Մէթեան» տպարան, Պէյրուք, 1981, էջ 243): Աշխատատեղութեան շահերու պաշտպան քաղաքական կուսակցութիւններուն վերապահուած է աշխատատեղերու կազմակերպումը՝ ի խնդիր իրենց շահերու պաշտպանութեան, սակայն այդ մէկը կարելի չէ առանց դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորման, որուն մէջ մեծ դեր ունի այն, ինչ որ Խաժակ կը բնորոշէ իբրեւ «մտաւոր **պրոլետարիատ**»: Այսինքն՝ մտաւորականութեան այն խաւը, որ աշխատատեղերու կողքին կանգնած է եւ ոչ թէ վերածուած՝ իշխող դասակարգերու շահերուն ծառայող «օրգանական մտաւորական»-ի, ինչպէս հետագային Անթոնիօ Կրամշի պիտի բնութագրէ:

«Իսկ այսօրուան օրը մենք հայերս ո՛ր ենք, արդեօք չունենք դասակարգային կռիւ» հարցումին պատասխանով ալ կ'աւարտի «Ի՛նչ է դասակարգը» աշխատասիրութիւնը: «Մեր գլխին կանգնած են հնութեան մնացորդ երկու խոշոր դասակարգեր -աւատականութեան զգալի մնացորդները- քիւրտ աշիրեթապետները, բէկերը, աղաները, միւլեթալիպէները, թուրք հողատերերը եւ, մանաւանդ, 600 տարուց ի վեր գրեթէ բացառաբար գէնքը եւ կառավարելու արհեստը իրացրած տիրապետող թուրք տարրը» («Ի՛նչ է դասակարգը», էջ 366): Այս տիրապետող տարրին դեմ հայ ժողովուրդը գոյութեանական եւ ազգային-ազատագրական պայքար կը մղէր, այդ պայքարն էր հայկական յեղափոխութեան էութիւնը: Սակայն այդ պայքարը Խաժակ կը դիտէ նաեւ իբրեւ դասակարգային կռիւ. «Այսօր հայկական նահանգներում մղուում է դասակարգային կատաղի կռիւ, միայն թէ ամբողջ հայ աշխատատեղականութիւնը, բաւական լաւ կազմակերպուած, կազմում է առաջապահ գունդը, իսկ նրա հետ, իբր ժամանակաւոր **պրոլ** կազմողներ, միատեղ են ընթանում եւ նորածիլ հայ **բուրժուաներ** (առեւտրական եւ վաշխառուական չնչին **կապիտալի** ներկայացուցիչներ), եւ հայ հոգեւորականութիւնը: Դրանց հետ սկսել են գիտակցութեան գալ նաեւ քիւրտ ճորտական տարրերը եւ աստիճանաբար միանալ հայ աշխատատեղութեան հետ՝ կռիւ մղելու համար քիւրտ աւատական տարրերի դեմ» («Ի՛նչ է դասակարգը», էջ 367-368):

Աւելի յստակ կարելի չէր բանաձեւել ազգային-ազատագրական եւ դասակարգային պայքարի համադրումը դաշնակցական աշխարհահայեացքին ընդմէջէն: Տակաւի՛ն, Դաշնակցութեան նման ընկերվարական կուսակցութեան մը համար աշխատատեղերու դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորման հետ միատեղ անհրաժեշտ է «ազգային քաղաքականութիւն», որ Գարեգին Խաժակ այսպէս կը ներկայացնէ. «Աշխատատեղութիւնը պարտաւոր է պահպանել եւ զարգացնել իր մայրենի լեզուն, գրականութիւնը, դպրոցները եւ այլն: Նա պարտաւոր է մտնել հայ ներքին կեանքի ազգային գործերի մէջ. նա պետք է շանայ իր ձեռն առնել թաղական խորհուրդները, ազգային ժողովներն ու վարչութիւնները, մանուկ սերնդի դաստիարակութիւնը, ազգային կալուածների դէկը եւ այլն: Երբ նա դուրս կը վանէ այդ ասպարէզներից հին աղայական տարրերը, այն ժամանակ նա կը ձգտի վերանորոգել, թարմութիւն ներմուծել լճացած եւ նեխուած ազգային գործերի մէջ» («Ի՛նչ է դասակարգը», էջ 369):

«Ի՛նչ է դասակարգը» կ'աւարտի հայ աշխատատեղի պայքարի յաջող աւարտին հանդէպ դաշնակցական մտաւորականի հաստատ վստահութեան այս վկայութեամբ.

«Փառաւոր ապագայ է սպասում հայ աշխատատեղութեանը, եթէ նա եռանդով եւ իմաստօրէն կարողանայ մղել իրեն բաժին ընկած գոյգ կռիւը՝

դասակարգային եւ ազգային ահեղ տնտեսական, մտաւոր եւ բարոյական մարտը:

«Նա կը յարթէ: Լաւատես գուշակութիւն չէ այս, այլ առաջընթաց ազգերի ընկերական շարժումների բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնից բխած մի ժայռ համոզում» («Ի՞նչ է դասակարգը», էջ 371):

Դասակարգային պայքարի հասկացողութիւնն ու պատմական փորձը հայկական իրականութեան մէջ պոլշեիկեան ներմուծում կամ մենաշնորհ չէ: Ո՛չ ալ խորհրդային պատմաշինութեան մեկնաբանութիւնն է միակ ճշմարիտը, կամ «գիտականը», ինչպէս նոյն այդ պատմաշինութիւնը փորձած է համոզել: Պատմականօրէն 19-րդ դարուն դասակարգային առաջին պայքարն ու աշխատաւորական յարթանակը արեւմտահայոց ձեռքբերումն է: 1863-ին սուլթանին կողմէ ճանչցուած Ազգային սահմանադրութիւնը Եւնաֆներուն յարթանակն էր ամիրաներու դասակարգին դէմ: Եւնաֆները դաշնակցական հասկացողութեամբ աշխատաւոր դասակարգի ներկայացուցիչներ էին, որոնք ազգային գործերը իրենց ձեռքը առնելու որոշումը կայացուցին: Չարթօնքի սերունդն էին, այն սերունդը, որ հայ ազգային գիտակցութիւնը արդիականացուց, զարկ տուաւ լուսաւորութեան գործին. մէկ խօսքով, նախաձեռնող եղաւ բոլոր այն յառաջդիմութեան, որ Գարեգին Խաժակ կը թելադրէ ազգային մեր իրականութեան մէջ, ընկերվարական մտածողութեան մուտքէն ու տարածումէն առաջ: Աշխատաւորական պայքարի ընկերվարական աշխարհահայեացքը նախ հնչակեաններու եւ ապա Դաշնակցութեան միջոցով հայ ազգային իրականութեան մէջ մտաւ հայկական յեղափոխութեան եւ ազգային-ազատագրական պայքարին հետ: Զնչակեաններուն «հեռաւոր նպատակ»-ով թէ Դաշնակցութեան ֆետերացիայի տեսլականով յեղափոխական խօսքին թէ գործին մաս կազմած այդ աշխարհահայեացքը դասակարգային պայքարին եւս տուաւ գործնական բնոյթ:

Դաշնակցութեան պարագային, Գարեգին Խաժակի «Ի՞նչ է դասակարգը» աշխատասիրութիւնը լոյս տեսաւ, երբ 1907-ին Դաշնակցութիւնը արդէն կենսաբնի կոչած էր «Կովկասեան նախագիծ»-ը, որ նպատակ դրած էր ցարական կայսրութեան տարածքին, յատկապէս Ռուսիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ գտնուող հայ աշխատաւորականութիւնը կազմակերպել՝ ի խնդիր բովանդակ հայ աշխատաւորական բովանդակ գանգուածի շահերու պաշտպանութեան: Արշակ Ջամալեան իր «ՅՅ Դաշնակցութիւնը եւ ընկերվարութիւնը» (Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, Պէրոյթ, 1979) գործին մէջ այս քայլը կը մեկնաբանէ իբրեւ բացառաբար թրքահայոց դատին նուիրուած կուսակցութեան քաղաքական գործի ընդարձակումը դէպի բովանդակ հայ աշխատաւորութեան շահերու պաշտպանութիւն՝ ներառելով նաեւ ռուսահայութիւնը: Այդ մեկնաբանութիւնը չի խանգարեր «Կովկասեան նախագիծ»-ին մէջ տեսնել դասակարգային պայքարի դաշնակցական գործը՝ տրուած ըլլալով, որ հարց չկար ռուսահայ աշխատաւորութիւնը օտարի լուծէն ազատագրելու, այլ՝ իր շահերու պաշտպանութեան համար զայն կազմակերպելու: Ի դէպ, «Կովկասեան նախագիծ»-էն առաջ իսկ Դաշնակցութիւնը մասնակից եղած է ցարական կայսրութեան տարածքին յեղափոխական խմորումներուն: Այդ մասին կը վկայէ ՅՅԴ Արեւմտեան Բիւրոյի 1905-ի հրատարակութիւնը «Դրօշակ»-ի տպարանէն՝ «Յեղափոխական դաշն» 1904-ին եւ 1905-ին ռուս, ֆինլանտացի, լեհ, հրեայ, լիտուացի, ուքրանացի, պիելոռուս եւ հայ այլ կուսակցութեանց միջկուսակցական խորհրդակցութիւններու մասին:

Դաշնակցութեան համար հայկական իրականութեան մէջ դասակարգային հարցին լուծում բերելու վերջին առիթը ներկայացաւ 1918-1920 Հայաստանի Հանրապետութեան ոլորտին մէջ: Պատմական պայմաններու բերումով ստեղծուած անկախ պետականութիւնը, որուն, Սիմոն Վրացեանի վկայութեամբ, պատրաստ չէր հայ ժողովուրդը, Ընկերվար միջազգայնականի հետեւումով ընկերվար-ժողովրդավարական հասարակարգ մը ստեղծելու պատեհութիւնը տուաւ Դաշնակցութեան: Հոս ալ հարկ է դիտել տալ, որ մինչ այդ երկու տարիներու ազգային սխրանքը լայնօրէն ուսումնասիրուած է, յարաբերաբար նուազ ուշադրութեան արժանի եղած է ընկերային պետութեան կառուցման այն ճիգը, որ ի գործ դրուեցաւ խորհրդարանական վարչակարգով: Այդ ճիգը երեւան կը հանէ, թէ որքան ազգային-ազատագրական պայքարի մէջ միւրձուած կուսակցութիւն մը միաժամանակ ո՛չ միայն գիտակից էր ընկերային արդար հասարակարգի մը կառուցման, այլ՝ քաջածանօթ այդ նպատակին ծառայող տեսական թէ գործնական ճանաչողութեան: Պոլշեիկեան սադրանքը, աշխատաւոր դասակարգը մարքսեան նեղ սահմանումով բնորոշելու եւ դասակարգային պայքարը համաշխարհային յեղափոխութեամբ լուծելու կոյր համոզումը պատճառ դարձան, որ Կովկասի մէջ եւրոպական բնորոշ ընկերվարութիւն կերտելու երկու փորձառութիւնները՝ Հայաստան եւ Վրաստան, երկիրներ, ուր իշխանութեան հասած էին Ընկերվար միջազգայնականի անդամ ՅՅ Դաշնակցութիւնն ու Վրացական ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնը (ծախօթ նաեւ՝ իբրեւ վրաց մենշեվիկներ), վիժին:

Հոս մէկ կողմ կը ձգենք խորհրդային կարգերու տակ դասակարգային հարցի լուծման բարդ խնդիրը քննարկումը: Խորհրդային Միութեան փլուզումը ամեն պարագայի եկաւ ցոյց տալու, որ Հայաստանի «հոմօ սովետիկոս»-ին մէջ ազգային գիտակցութիւնը չէր մարած, ո՛չ ալ «աշխատաւորներու դրախտ»-ին մէջ «ազգութիւններու հարցի լուծման» պոլշեիկեան ինքնախաբեութիւնը ստիպողական ձեւականութեան անդին որեւէ ընդունման արժանացած էր: Թէ խորհրդային փորձառութիւնը եւրասիական տա-

րածաշրջանի արդիականացման առաջնորդեց եւ, հակառակ վճարուած ծանր գինին, հոն բնակող ժողովուրդներու, ներառեալ՝ հայութեան, կենսամակարդակը զգալիօրէն բարելաւեց 1960-1970-ական թուականներուն, նաեւ՝ ստեղծելով բազմակողմանի զարգացման պայմաններ բոլոր քաղաքացիներուն համար, կասկածի տակ չի դրուիր: Բայց, փաստօրէն, խորհրդային պատմական փորձառութեան արագընթաց սնանկացումը եւ փլուզումը եկան ցոյց տալու, որ եօթանասունամեայ դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորումը չէր արմատացած խորհրդային քաղաքացիին մէջ: Իշխող քաղաքական ուժին՝ Համայնավար կուսակցութեան ղեկավարները իրենք նախաձեռնողը եղան դրամատիրական համակարգը վերահաստատելու տնտեսութեան շրջային անցումի բնորոշով, որուն իբրեւ հետեւանք՝ մարքսեան ըմբռնումով դրամագլուխի նախնական կուտակումը սեփականաշնորհումի պիտակով պետական գոյքի ալան թալանին համապատասխանեց: Համայնավար **նոմենկլատուրան** եւ կորպաչովեան օրերուն արագօրէն բացայայտուած եւ տարածուած քրեական աշխարհի «կնքահայրերը» վերածուեցան նոր դրամատիր դասակարգին՝ **օլիկարխիային**: Սեփականաշնորհման եւ ազատականացման **շրջային** բնորոշ եկաւ ի միջի այլոց ցոյց տալու, որ համայնավար **նոմենկլատուրայի** մէջ դրամագլուխի կուտակման կիրքը նոյնքան հզօր ու քանդիչ էր, որքան՝ իշխանութեան հասած պոլշեիկներու մէջ ռազմական կոմունիզմի կիրարկման սատիզմը: Փաստուեցաւ, որ պոլշեիկներուն համոզումով «Կարմիր հոկտեմբեր»-էն ծնունդ առած եւ եօթանասունամեայ ամբողջատիրութեան միակողմանի դաստիարակութեամբ կազմաւորուած «միջազգայնական» այս «նոր մարդ»-ուն մէջ դասակարգային գիտակցութիւնը ամենեւին ալ արմատախիլ չէր ըրած այն դրամատիրը, որ ճարտարարուեստականացած Եւրոպայի կամ Հիւսիսային Ամերիկայի եւ մինչեւ իսկ Ճափոնի բաղդատած՝ յետամնաց ցարական կայսրութեան մէջ երբեք չկազմաւորուեցաւ եւ չզարգացաւ այնպէս, ինչպէս անհրաժեշտ կը նկատէր մարքսեան տեսութիւնը՝ իբրեւ նախապայման **պրոլետարիական** յեղափոխութեան: Իբրեւ հետեւանք՝ համատարած **օլիկարխիային** համակարգով դասակարգային հակառակութիւնները վերահաստատուեցան շատ անկախ կերպով: Աւելին. մինչ օրս խորհրդային տարածքին հրապարակ չէ եկած դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորման նախանձախնդիր քաղաքական որեւէ ուժ, եւ «**սոցիալիզմ**»-ը ոչ մէկ քաշողականութիւն ունի: Եթէ անցեալի ինչ-որ կարօտախտ մը յամեցած է, այն ալ ոչ թէ «աշխատաւորական դրախտ»-ին ու միջազգայնականութեան կը վերաբերի, այլ՝ գերպետութիւն եղած, կայսերական ուժ եղած եւ այդ դիրքը կորսնցուցած ըլլալու ցաւին: Այդ մասին կը վկայեն Սվեթլանա Ալեքսիեւիչի «Կարմիր մարդուն աւարտը» (ռուսերէնէ ֆրանսերէնի թարգմանութիւն՝ Սոֆի Պենեշ, Actes Sud հրատարակութիւն, Փարիզ, 2013) գիրքին մէջ հրատարակուած հարիւրաւոր հարցազրոյցները: Այսպէս, ազատ-շուկայական կարգերու այս վայրագ անցումով նախկին խորհրդային տարածքին, փաստօրէն, իրականութիւն դարձաւ հարստութեան բաժանման այն սուր անհաւասարութիւնը, որ համաշխարհային տարողութեամբ արդէն ընդունած է եւ ժողովրդականացած՝ «մէկ ընդդէմ ինստունինը տոկոս»-ի բանաձեւումով:

Հայաստանի անկախացումէն ետք տնտեսական անցումը համահունչ եղաւ խորհրդային ամբողջ տարածքով մէկ գործնականացուած **շրջային** բնորոշին, որուն պատճառով ալ ամրակայուեցաւ մենաշնորհային համակարգը՝ հանրածանօթ **օլիկարխիան**: Միայն թէ Հայաստանի պարագային, առնուազն՝ մինչեւ 1994-96, կար առնուազն հանրային բանավեճ՝ սահմանադրութեան եւ տնտեսական անցումի բնորոշներուն շուրջ: Յիշեցման կարգով՝ օրին իշխանութեան վրայ գտնուող Հայոց համազգային շարժումն ու իր ղեկավարը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը թեր էին Հայաստանի մէջ անցումը իրականացնել տիրող ռուսական բնորոշին օրինակով, այսինքն՝ նախագահական վարչակարգ եւ շրջային անցում դէպի ազատ-շուկայական տնտեսութիւն: Ընդդիմութիւն եղող Դաշնակցութեան առաջարկը խորհրդարանական վարչակարգն էր, իսկ տնտեսական անցումը կ'առաջարկուէր հանգրուանային ձեւով ընել: Պատմութիւնը յստակ է. Դաշնակցութեան արգիւզումով Լեւոն Տէր Պետրոսեանը չէզոքացուց ո՛չ միայն իր անցումի տարբերակին խոչընդոտը, այլ նաեւ ամլացուց իր իսկ ընդունած հանրային կենսունակ բանավեճը: Ի դէպ, մինչ շեշտը յաճախ դրուած է Լեւոն Տէր Պետրոսեանի եւ Դաշնակցութեան միջեւ ազգային բնոյթի հարցերու վրայ, իմա՝ Արցախ, Յեղասպանութիւն եւ Թուրքիայէն արդարահատոյցի պահանջատիրութիւն, յաճախ անտեսուած է գաղափարախօսական տարբերութիւնը՝ նորաբոյս նոր-ազատական քաղաքական ուժին եւ ընկերվարական կուսակցութեան միջեւ:

Դաշնակցութեան համար այդ օրերուն ազատ-շուկայական տնտեսութեան անցնելու անխուսափելիութիւնը, այլեւ՝ անհրաժեշտութիւնը, հարցականի տակ չէր կրնար դրուիլ: Պետական ծրագրաւորման տնտեսութեան խորհրդային պատմական փորձառութիւնը, թէկուզ եւ նպատակադրած ըլլար դասակարգային տարբերութիւններու վերացումը, պարզապէս ձախողած էր, իրերայաջորդ հնգամեայ ծրագիրները առաջնորդած էին տնտեսական լճացման, խորհրդային տնտեսութիւնը բնաւ մրցունակ չէր արդէն տեղեկատուութեան արհեստագիտութեան յեղափոխութեամբ որակական մեծ ուսում կատարող դրամատիրութեան բաղդատած, աւելի պարզ՝ դադրած էր հարստութիւն ստեղծել: Շուկայական տնտեսութեան անցումը եւ դրամագլուխի անհրաժեշտ դերակատարութիւնը բնականաբար պիտի յանգէին դասակարգային տարբերութիւններու: Բայց շուկայա-

կան տնտեսության համակարգում անցումը, կը հաւատար Դաշնակցութիւնը, ե՛ւ պիտի բացառէր ազգային հարստութեան ալան թալանը, ե՛ւ պետականութեան պիտի վերապահէր կենսական դերակատարութիւն՝ տնտեսական զարգացման տալու ռազմավարական ուղղութիւնը, ե՛ւ այդ անցումի դաժանութիւնը պիտի մեղմացնէր ի մասնաւորի ուժային դիրքեր չունեցող շարքային քաղաքացիներուն համար: Դաժանութիւնը անցումով Զայաստան պիտի կարենար նաեւ պահել ու վերադարձնել իր մասնագիտական մարդուժը, հազարաւոր գիտնականներն ու գիտաշխատողները, որոնք այնքան կենսական դեր ունին երկրին զարգացման համար: Նման անցում թէեւ դասակարգային տարբերութիւններու յառաջացումը պիտի չբացառէր, այնուամենայնիւ պիտի կարենար մեղմել դրամագլուխի աշխարհագրական եւ հատուածական այն խիստ կեղծողնացումը, որուն առաջնորդեցին 1996-էն սկսեալ արագ թափերով ինքզինք հաստատած մենաշնորհային դրամատիրական համակարգն ու անոր վերնաշէնը՝ **օլիկարխային** հասարակարգը:

Այդ համակարգը ստեղծուեցաւ Լեւոն Տեր Պետրոսեանի օրով, բայց անոր երկու յաջորդներուն՝ Ռոպերթ Զոչարեանի եւ Սերժ Սարգսեանի իշխանութիւններուն ժամանակ հաստատագրուեցաւ եւ վերադարձուեցաւ: Անկէի՛ն. կը թուէր, որ ի դէմս Զայաստանի Զանրապետական կուսակցութեան՝ մենաշնորհային դրամատիրութեան համակարգն ու **օլիկարխային** հասարակարգը իրենց վերադարձուցանելը երաշխաւորող քաղաքական ուժը գտած էին: Թաւաշայ յեղափոխութիւնը հակադարձութեան թաղաքական մենաշնորհի ախորժակին վերջ տուաւ: Բայց իրականացած իշխանափոխութենէն ետք տնտեսական մենաշնորհային համակարգի փոփոխութիւնը առայժմ խոստում է եւ սպասում: Տնտեսութեան սեփականաշնորհման ու ազատականացման ալան թալանին առաջին փուլին համայնաժողով **Սոմենկատուրայի**, ԶԶԸ-ի ղեկավար հատուածի եւ քրեական աշխարհի ներկայացուցիչները վերածուեցան երկրի առաջին դրամատիրներուն: 1994-ի գինադարձութենէն ետք, սակայն, այդ իշխող դասակարգը պարտաւորուեցաւ հաշուի առնել պատերազմին մասնակցած ղեկավարութիւնը, անոնք, որոնք իրենց այդ դիրքը գրաւած էին մարտի դաշտին վրայ՝ չէզոքացնելով երկրի, հետեւաբար նաեւ նորաստեղծ **օլիկարխներուն** գոյութեան սպառնացող արտաքին վտանգը, եւ, հետեւաբար, իրենց ձեռքերուն մէջ ունէին ուժական կառուցները: 1998-էն ետք **օլիկարխային** հասարակարգը վերատեսութեան ենթարկեց իր «անդամակցական» պայմանագիրը՝ դուռ բանալով անոնց եւ այդ ձեռով երաշխաւորեց իր ենթակառուցին՝ մենաշնորհային դրամատիրական համակարգին շարունակականութիւնն ու ամրակայումը: Այս գործընթացին մէջ պետք չէ անտեսել նախագահական համակարգին մէջ տնտեսութեան նախարարի թէ վարչապետի պաշտօնը ստանձնած ուղղափառ տնտեսագետներուն, այդ նորօրեայ **«կուրու»**-ներուն դերակատարութիւնը՝ իբրեւ իշխող դասակարգի օրկանական մտաւորականներ: Անոնց վերապահուած էր մենաշնորհային համակարգը ներկայացնել որպէս «անայլընտրանքային»՝ հետեւելով Մարկարթեթ Թաւաշի «այլընտրանք չկայ» յայտարարութեան, եւ՝ օրինականացնել իր ձեռով գոնէ ազատական եւ ազատ մրցակցութեան պաշտպան **«դիսկուրս»** մը:

Զայաստանի մէջ մենաշնորհային դրամատիրութեան համակարգի եւ **օլիկարխական** հասարակարգի յառաջացումով նաեւ դասակարգային տարբերութիւններ յառաջացած են եւ՝ սրած:

Կայ, առաջին հերթին, երեսուն տոկոսէ աւելի աղքատութեան երեւոյթը, որուն շարունակումը ստեղծած է չքաւորութեան, ընչազրկութեան, աւելի ճիշդ՝ indigence-ի պայմաններ: Ոչ իսկ՝ 19-րդ դարու **պրոլետարիատ**, որ գոնէ աշխատանքի ուժը ուներ զայն «ծախու» հանելու համար: 20-րդ դարու աւարտի եւ 21-րդ դարու սկիզբի դրամատիրութիւնը ստեղծած է Միշել Օնֆրէի «Ըմբոստի քաղաքականութիւն» (Grasset հրատարակութիւն, Փարիզ, 1997) գործին մէջ սահմանուած «անիծեալ»-ը (damné)՝ «... ան, որ միայն ինքզինք ունի եւ ինքզինք կ'ապրեցնէ կենսական եւ կենդանական անհրաժեշտութիւններու բաւարարման ամենացաւալի ձեռով. նախ ուտել եւ իմել, յետոյ՝ քնանալ, պատսպարուիլ վատ եղանակին դէմ: Ուրիշ ոչինչ» (էջ 67): Աղքատութեան հարցը Զայաստանի մէջ ընկերային-տնտեսական քաղաքականութեան օրակարգին դրուած է միայն ճաշերով եւ խոստումներով: Թիրախաւորուած քաղաքականութիւն յստակ ցուցանիշներով եւ անոր արդիւններու պարբերական գնահատութեամբ չէ իրականացած: Անգլիական **«Տը Կարտիլը»** օրաթերթի 29 սեպտեմբեր 2018-ի համարին մէջ լոյս տեսած է Նիք Տագինկըրի «Մահանալն աւելի լաւ է. աղքատութեան մէջ վերապրելու պայքարը Զայաստանի մէջ» յօդուածը սրտաճմլիկ լուսապատկերներով ցոյց կու տայ ծայրայեղ աղքատութեան գլխաւոր գոհերը՝ տարիքաւորներն ու անկարները: Բայց աղքատութեան երեւոյթի հիմնական մարտահրաւերը, աւելի ճիշդը՝ սպառնալիքը, լքուած ծերունիներն ու անկարներն իրավիճակը չէ, այլ՝ անոր հիմնական պատգամը. ան, որ ծայրայեղ աղքատութեան մէջ կը ծնի, երկրի մը մէջ, ուր իշխանութիւնները զուրկ են ընկերային զգայնութենէ, դատապարտուած է այդ լքումին ու յուսահատութեան: Աղքատութիւնը կը վերանայ, կը լսուի նոր-ազատական յանկերգը, միայն տնտեսական աճով: Անշուշտ, որ առանց տնտեսական աճի՝ աղքատութեան նուազում կամ վերացում չկայ, բայց առանց աղքատութեան վերացման՝ թիրախաւորուած քաղաքականութեան տնտեսական աճը ոչ մէկ երաշխիք կու տայ յառաջընթացի:

Ինչպէս 19-րդ դարուն, այսօր ալ երկրագործութիւնը Զայաստանի տնտեսութեան հիմնական ոլորտներէն մէկն է: Անկախ կարելոր է մասնաւորաբար

շրջափակման մէջ եղող երկրի մը սննդական անվտանգութիւնը երաշխաւորելու իմաստով: Կարելոր է նաեւ գիւղական եւ մասնաւորաբար սահմանամերձ շրջաններու եւ ազատագրեալ տարածքներու բնակչութեան իրենց ապրած վայրին կառնած պահելու իմաստով: «Գիւղատնտեսութիւնը պարզ **պիղքնէս** չէ, այլ կենսակերպ է, ազգային անվտանգութեան խնդիր, ժողովրդագրական խնդիր», կ'ըսէ Արթուր Խաչատրեան «Անկախ» թերթի 9 յունիս 2018-ի համարով լոյս տեսած հարցազրոյցի մը մէջ: Պատահական չէ, որ Միքայէլ Նալպանտեանի պատգամը 21-րդ դար փոխադրող պետական անձնաւորութիւնը ըլլար նաեւ այն նախարարը, որ ի լուր աշխարհի շատ յստակօրէն Դաշնակցութիւնը բանաձեւած ըլլալ իբրեւ իշխանութիւններուն մէջ «ամենէն ձախակողմեան» կուսակցութիւնը: Որովհետեւ հարցը ճիշդ հոս է. Զայաստանի անկախացումէն ի վեր գիւղատնտեսութիւնը նկատուած է լոկ **«պիղքնէս»**, որով եւ գիւղացիութեան շահերը ենթակայ եղած են մեծ դրամագլուխի շահերուն եւ անկէ կախեալ ըլլալ գիւղացիին բարեկեցութիւնը, թերեւ՝ մինչեւ իսկ վերապրումը:

Աշխատաւորական դասակարգ եւ նաեւ միջին **պիղքնէսով** զբաղողներն ու արհեստաւորները, անոնք, որոնք յաջողեցան անցումի օրերու «սեղանիկները» վերածել առեւտուրի խանութներու թէ արհեստանոցներու: Բայց, ահաւասիկ, 2003-2008 թուականներու Զայաստանի տնտեսական զարգացումը, որուն ի տես՝ շրջագայելու սկսաւ «Կովկասեան վագր» ուռուցիկ գնահատականը, Երեւանը լեցուց **սիւփըրմարքեթներով**, որոնք մահացու հարուած հասցուցին մանր եւ միջին առեւտուրին՝ սնանկութեան հասցնելով թաղային նպարավաճառներու մեծ մասը: Պատճառաբանութիւնը միշտ եղած է, որ **սիւփըրմարքեթը** լաւագոյն որակ, նուազագոյն գին եւ բազմատեսակ ապրանք կը հրամցնէ, եւ ուրեմն աւելի ատակ է սպառողի կարիքներուն հասնելու, արդիւնք է սպառողներէն եկած պահանջարկի: Իրականութեան մէջ, սակայն, Երեւանի մէջ քանի մը մեծ **սիւփըրմարքեթներու** մասնաճիւղերու բազմացումը աւելի շատ կը համապատասխանէ նորագատական առաջարկային տնտեսութեան, պահանջարկ կը ստեղծէ աւելի քան պահանջարկի գոհացում կու տայ եւ, առ այդ, կը ծառայէ անոնց ետին կանգնած դրամագլուխի կուտակման, եւ թերեւս ամենադիպուկ երեւոյթն է ազատ-շուկայական դիմակ հագած մենաշնորհային դրամատիրութեան: **Սիւփըրմարքեթներու** դէմ յայտարարուած պատերազմ չէ այս ըսուածը, ո՛չ ալ՝ զանոնք պոյքթելու հրաւեր: Առարկայական վերլուծում մըն է ծրագրաւորուած տնտեսական քաղաքականութեան մը բացակայութեան, ընդ որում, եթէ այդ մեծ վաճառատուները միայն Երեւանէն դուրս կառուցելու արտօնագիր ունենային, ապա եւ մէկ քարով քանի մը թռչուն գարնուած պիտի ըլլար: Նախ՝ քաղաքին մէջ կը պահպանուէր փոքր եւ միջին առեւտուրը, ապա զարգանալու կը սկսէին Երեւանէն դուրս տարածքները եւ անոնց առջնութիւնը բազմաթիւ այլ գործի ասպարէզներու մէջ, ինչպէս, օրինակի համար, ժողովրդային երթեւեկը, նորարարական ներդրումներու առիթ կը ստեղծուէր: Կը մնայ, որ նման պայմանաւորում **սիւփըրմարքեթի** ետին կանգնած դրամագլուխին համար կը նշանակէ անմիջական շահոյթի բացառում: Միւնչդեան տիրապետող տնտեսական աշխարհահայեացքը՝ «հենց հի՛մա, եւ ամէն ինչ ալ՝ աւելի» շահի նոր-ազատականութեան կողմէ փառաբանուած ընչաքաղցութիւնն է: Փոքր եւ միջին **պիղքնէսին** ստացած այս հարուածին միւս երեսը սնանկացած վաճառականներու պարտքերու կուտակումն է եւ, անոր զուգահեռ, **սիւփըրմարքեթներու** մէջ աշխատաւորներու թիւի յաւելումը: Նոր-ազատականութեան խնկարկուներու համար **սիւփըրմարքեթները** աշխատատեղի կը ստեղծեն: Թէ ի՛նչ աշխատավարձով եւ աշխատաւորական ի՛նչ իրաւունքներու հաշուով՝ այդ այլ հարց է, կամ, աւելի ճիշդը, հարց չէ, այնքան ատեն որ օրական 10-12 ժամ աշխատելէ ետք աշխատաւորները քաղցած չեն մնար...

Աշխատաւորական դասակարգին կը պատկանին նաեւ Զայաստանի մէջ ծնած ու մեծցած անկախութեան սերունդի այն ներկայացուցիչները, որոնք բարձրագոյն կրթութիւն ստացած են եւ, յարաբերաբար գիւղացիութեան, փոքր ու մանր **պիղքնէսին** եւ **սիւփըրմարքեթներու** մէջ աշխատողներուն, աւելի բարեկեցիկ են, աւելի բարձր կենսամակարդակ ունին: Խօսքը կը վերաբերի մասնաւորաբար, թէեւ՝ անշուշտ ոչ միայն, բարձր արհեստագիտութեան մասնագետներուն: Սկզբունքով անոնք հարց պիտի չըլլային, քանի ամէն իշխանութեան բարձրագոյն ղեկավար գոնէ քանի մը առիթով հրապարակային թէ առանձին յայտարարութիւն ըրած է Զայաստանը տարածաշրջանի Սիլիքոն Վելիի վերածելու մասին: Կը մնայ, որ վերջին տարիներուն ընկերային բողոքի քիչ թէ շատ կազմակերպուած զօրաշարժի կազմակերպման մղիչ ուժը մասնագետներու այս հատուածը եղաւ: **Էլեքթրիք** Երեւանէն մինչեւ ժողովրդային փոխադրութեան սակի աճ եւ, անշուշտ, Թաւաշայ յեղափոխութիւն: Ի՛նչն էր, որ այս յարաբերաբար բարեկեցիկ հատուածը կը մղէր փողոց ելլելու ուստիականութեան մարտահրաւեր կարգալ՝ ի խնդիր ընկերային իրաւունքներու պաշտպանութեան: Պատասխանը՝ հարկայինն է, համակարգի պահպանման պետական այնքան անհրաժեշտ եկամուտը, որուն ամենամեծ բեռը կ'իյնայ այս արդէն միջին խաւ կազմած մասնագետներուն վրայ, անոնց, որոնց Գարեգին Խաժակ կը նկատէր «մտաւորական» դասակարգ, մինչ մեծ դրամագլուխը, որ պահ դրուած է **օֆշորային** «հարկային դրախտներ»-ուն մէջ, շատ աւելի նուազ կը զգայ հարկային ճնշումին բեռը: Զարկային այս ճնշումը պատճառ կը դառնայ, որ իր մասնագիտութեան ներշնչած վստահութեամբ ընկերային յառաջընթացի ու կեանքի պայմաններու բարելաւման հաւատացած այս տարրը ակախատեւ ըլլալ լաւագոյն ապագայի իր յոյսի ջրումին:

Ազատ-շուկայականության համաշխարհայնացման ընկերային անդրադարձներու ամենադիպուկ տեսությունը մինչ օրս հաւանաբար անգլիացի հասարակագետ Կայ Սթանտինի բանաձեւած է 2011-ին «փրեկարիատ» (precariat) յղացքով: Համանուն աշխատասիրության մէջ ան կը փաստէ, որ ֆինանսական, «ռանթեր», դրամատիրության ծնունդն է այս «նոր վտանգաւոր դասակարգը», որ կու գայ 19-րդ դարու «պրոլետարիատ»-ը փոխարինել՝ իբրեւ դրամագլուխի կողմէ ամենէն աւելի շահագործուած դասակարգ: Սթանտինի սահմանումով, «փրեկարիատ»-ին մաս կազմող անհատը կը յատկանշուի աշխատանքային անապահովութեամբ, թէկուզ եւ բարձր մասնագիտութեան տեր ըլլայ ան, աշխատավարձէն զատ՝ ուրիշ ոչ մէկ եկամուտ կամ շահոյթ ունի, ինչ որ կը խորացնէ հարստութեան անհասար բաժանումը, եւ իր քաղաքացիական իրաւունքները կորսնցնելու վտանգը կը դիմագրաւէ՝ տրուած ըլլալով, որ որեւէ գործ գտնելու համար ան յաճախ ստիպուած է տեղափոխուիլ եւ մինչեւ իսկ գաղթել: Հայկական իրականութեան մէջ «փրեկարիատ»-ը ունի իր գրեթէ հարազատ իմաստային հոմանիշը՝ «խոպանութիւն», շահագործուող աշխատաւորներու այն հսկայ հատուածը, որ վերապրելու եւ ընտանիք պահելու համար տարուան կէսը Ռուսիոյ եւ միւս կէսը Հայաստանի մէջ որեւէ գործ կ'ընդունի եւ անոր համար կը վստահի ոչ թէ օրէնքով իրեն վերապահուած քաղաքացիի իրաւունքներուն, այլ՝ ընկեր-բարեկամներու ցանցին, որով եւ, ինչպէս Սթանտինի կը բացատրէ, առանձին համայնք ու ինքնութիւն եւ կենսամշակոյթ կը կերտէ:

Հայաստանի մէջ մենաշնորհային դրամատիրութեան համակարգն ու օլիկարխային հասարակարգը ծնունդ տուած են բազմաշերտ դասակարգային տարբերութիւններու: Այնքան ատեն որ հարստութեան անհասար բաժանումը յարատեւող եւ սրող այս համակարգերը կը վերաբարձրուին, դասակարգային շահերու բախումները անխուսափելի պիտի ըլլան: Դասակարգային շահերու բախումները, սակայն, ինքնըստինքեան դասակարգային գիտակցութիւնն չեն յառաջացներ: 19-րդ դարու աւարտին ծնունդ առած եւ ծաւալած հայկական յեղափոխութենէն մինչեւ մայիսեան հերոսամարտերով կերտուած անկախ պետականութիւն, պոլշեիկեան ապագայնացման հայրենի եօթանասունամեայ յաճախ լուռ, բայց վճռորոշ դիմադրութենէն մինչեւ սփիւռքի հայապահպանում, Հայ դատի բազմաբնոյթ պայքարէն մինչեւ արցախեան հերոսամարտ, երրորդ հանրապետութիւն եւ ազգային բանակ, հայ քաղաքական մտածողութիւնը ազգային գիտակցութիւնը կերտած ու գործնական հիմքերու վրայ դրած է: Նոյնը կարելի չէ ըսել դասակարգային գիտակցութեան մասին: Հայ քաղաքական մտածողութիւնը, առնչուած այն մէկը, որ կերտուեցաւ 19-րդ դարու Չարթօսքի եւ աշխատաւորական պայքարի յառաջիմական գաղափարներով, կամայ թէ ակամայ, «մոռացութեան» մատնած է «Ի՞նչ է դասակարգը» հարցումը: Ընդ որում, եւ ի դեմս այդ հարցումին միակ «գիտական» պատասխանի յաւակնութիւնը ունեցող խորհրդային համայնավարութեան պատմական ճախողութեան, հայ քաղաքական մտածողութիւնը այսօր պարտի կրկին քաղաքական օրակարգի վրայ բերել դասակարգային հարցը եւ իր քաղաքական գործին վերածել անոր լուծումի փնտռուիքը:

Այս մէկը, առաջին հերթին, կը նշանակէ յստակօրէն զանազանել բազմաշերտ աշխատաւորական դասակարգը մեծ դրամագլուխի տերերէն: Տեսականօրէն անկարելի մարտահրաւեր մը չէ այս: Գարեգին Խաժակ մերժելով մարքսեան պարզացումը աշխատաւորական դասակարգ հաշուելու միայն բանուորութիւնը՝ առարկայական փորձ ըրած է այդ օրերու հասարակագիտական մեթոտներով բանաձեւելու շատ աւելի բարդ, միեւնոյն ժամանակ՝ աւելի իրական աշխատաւոր դասակարգ մը, որուն հետեւումով ալ կը դիրանայ լուծումի փնտռուիքը: Ծիշո՞ք է, որ այնքան ալ դիրին չէ խորհրդային պատմական փորձի ճախողումէն ետք միայն մարքսեան սահմանումով «սոցիալիզմը» հասկցած հասարակութիւններու մէջ աշխատաւորական պայքարի առնչակից տեսական թէ գործնական որեւէ երեւոյթ վերակենդանացնել, ի մասնաւորի՝ դասակարգային գիտակցութիւնը: Բայց իրողութիւնը այն է, որ չկայ ոչ իսկ նախաձեռնութիւնը հասարակագիտական արդի մեթոտներով ընկերութեան դասակարգային բաժանումները ուսումնասիրելու: Օլիկարխային համակարգին դէմ բողոքի բոլոր զօրաշարժերը, ներառեալ՝ թաւշտայ յեղափոխութիւնը, կատարուած են ազատական մտածողութեան յատուկ պետութիւն ընդդէմ քաղաքացիական հասարակութիւն բաժանման գծի երկայնքին: Ընդ որում՝ «քաղաքացիական հասարակութիւն» հասկացողութիւնը նաեւ, աւելի կամայականօրէն եւ գիտակից, քան՝ ակամայ, թաքցուցած է դասակարգային տարբերութիւններն ու աշխատաւոր-շահագործող բաժանման գիծը, առանց որո՞ւ ճանաչման՝ կարելի չէ յառաջանալ դէպի ընկերային արդար համակարգ: Հետեւաբար աշխատաւորական դասակարգային գիտակցութեան կերտման համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին հասարակութեան դասակարգային բաժանումներու սահմանման յստակ ճանաչողութիւն ձեռք բերել, ապա՝ քաղաքական գործի վերածել աշխատաւորական դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորումը:

Դաշնակցական ընկերվարական մտածողութեան հետեւումով աշխատաւորական դասակարգային գիտակցութեան կազմաւորումը դասակարգային կռիւի հրաւեր չէ, այլ՝ աշխատաւորական շահերու պաշտպանութիւն, իրաւունքներու ընդլայնում եւ մասնակցային ժողովրդավարութեան խորացում՝ ի խնդիր հարստութեան աւելի արդար բաժանման: Այս վերջինը ո՛չ կուլակաթափում է, ո՛չ ալ սեփականաշնորհագրկում, եւ նուազ՝ հարըս-

տութիւն ստեղծելու անկարող պետական ծրագրաւորմամբ տնտեսական քաղաքականութիւն: Հարստութեան արդար բաժանումը ընկերային պետութեան կառուցման փուլային ձեւով տեղի կ'ունենայ: Անոր միջոցներն ալ քիչ թէ շատ ծանօթ են՝ յառաջիմական հարկային դրութիւն, հանրային հիմնական ծառայութիւններու մատչելիութիւն բոլորին, տնտեսական որոշումներու ապակեղրոնացում... ընդհուպ՝ մինչեւ այն, ինչ նոր-ազատականները կրնայ գայթակղել եւ «բանիմաց»-ներուն երազային թուիլ՝ Համատարած հիմնական եկամուտի (Universal Basic Income) դրութեան հաստատում, ինչպէս արդէն կարգ մը երկիրներ փորձարկելու սկսած են: Գարեգին Խաժակ յստակօրէն բանաձեւած է դասակարգային կռիւի մերժումը՝ իբրեւ միակ ուղի աշխատաւորական դատի լուծման: Մա՛նաւանդ, վերապրումի եւ ազգային դատի մարտահրաւեր ունեցող հայ ժողովուրդին համար: Այդ մէկը ճիշդ էր 20-րդ դարու սկիզբին, երբ Դաշնակցութիւնը կենսքի կը կոչէր «Կովկասեան նախագիծ»-ը, եւ Գարեգին Խաժակ «Ի՞նչ է դասակարգը» աշխատասիրութեամբ աշխատաւորական պայքարին կու տար տեսական ամուր ենթահող: Այդ մէկը ճիշդ է նաեւ այսօր, իր պատմական երթը կրկին շարժման դրած 21-րդ դարու հայութեան համար, այնքան, որքան ամուր կը մնայ Գարեգին Խաժակի բանաձեւած աշխատաւորական պայքարի ենթահողը: Այսինքն աշխատաւոր դասակարգը պէ՛տք է գիտակից ըլլայ իր շահերուն եւ իրաւունքներուն, եւ պայքարի անոնց համար: Այլապէս, աջէն թէ ձախէն լսող «ազգային համերաշխութեան» կոչերը կրնան վերածուիլ աշխատաւորներու իրաւունքներու անտեսման առաջնորդող «ժողովուրդներու (սոր) աֆիոն»-ի...:

Խ. ՏԵՐ ԴՈՒԿԱՍԵԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՈՒՄ . . .

Շարունակուած 8-րդ էջէն

Կացութիւնը բոլորովին փոխուեցաւ արաբեւիստայէլեան վեցօրեայ պատերազմէն ետք: Այդ թուականներուն պաղեստինեան պայքարի սաստկացումը, բայց մանաւանդ փարիզեան մայիս 68-ը խորապէս խռովեցին դաշնակցական երիտասարդութեան միտքն ու հոգին: Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, 1978-ին որդեգրուեցաւ վերանայուած ծրագիրը, որ կը ցուցնէր ժամանակակից ժողովրդավար ընկերվարութեան տեսակետները՝ միաժամանակ զանոնք պատշաճեցնելով հայ ժողովուրդի կացութեան: Զսան տարիներ ետք, թէթեւ պատշաճեցումներու կողքին, աւելցան ընկերվարական ծրագրի գործնական դրոյթները, որոնց հիման վրայ հարկ է կառուցել Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ կուսակցութեան կողմէ իրականանալու կոչուած ընկերային, կրթական եւ այլ մարզերու քաղաքականութիւնը:

Յամենայն դէպս արցախեան ազատագրական պայքարին մէջ կուսակցութեան անանձնական մասնակցութիւնը, հանրապետութեան առաջին հնգամեակի ընթացքին կուսակցութեան դեմ անգամ մը եւս շղթայազերծուած հալածանքը, երկրի արտառոց տնտեսական կեանքը, սակայն նաեւ՝ հանրութեան մէջ խորհրդային ժամանակներէն մնացած ընկերվարական բառապաշարին հանդէպ չափազանցեալ ժխտական զգայնութիւնները արգելք հանդիսացան, որ ընկերվարական ծրագրի գործադրութիւնը պէտք եղած ուժգնութեամբ հետապնդուի:

Դաշնակցութիւնը անկախութեան առաջին օրէն նպատակադրեց ժողովրդավար հասարակակարգի մը կառուցումը երկրին մէջ: Ան այդ օրէն ի վեր շէշտը դրաւ կառավարման խորհրդարանական տարբերակին վրայ: Ներկայ սահմանադրութիւնը, հաստատուած՝ 2015-ին, մէջտեղ եկաւ Դաշնակցութեան հետեւողական ջանքերով:

Վերջերս Դաշնակցութիւնը լոյս ընծայեց «ՀՅԴ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականութեան հիմնադրոյթները» գրքովը՝ որպէս նախագիծ: Ան կը պարունակէ որոշ ընկերվարական դրոյթներ՝ շուկայական տնտեսութեան մարմինի վրայ պատուաստուած: Յստակօրէն կը հետապնդուի ընկերային արդարութեան վրայ հիմնուած տնտեսական ծրագիր:

Ներկայիս քաղաքական բեմին վրայ տիրապետող լուրջ տագնապը կրնայ կրկին արգելք հանդիսանալ ընկերային լուրջ քաղաքականութեան մը հետապնդման: Նոր իշխանաւորները ինքնացուցադրութեամբ եւ ինքնահաստատումով զբաղած կը թուին ըլլալ: Ամէն ինչ ցոյց կու տայ, որ Դաշնակցութիւնը պիտի չազդուի այդ մթնոլորտէն եւ նոյն վճռակամութեամբ պիտի ձգտի ազգային հաշտութեան, ազգային միութեան ամրապնդման, Հայաստան-սփիւռք յաւելեալ մերձեցման իրականացման: Ազգային չափաւոր գաղափարախօսութեամբ յատկանշուող Դաշնակցութեան ծրագիրն ու անոր ընկերային հաւատամքի գործնական արտայայտութիւնները այսուհետեւ, կարծես թէ, պիտի ընթանան կողք-կողքի:

Պէյրութ, 9 հոկտեմբեր 2018

ԼԱՐԱԽԱՂԱՑՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Դրամատիկության տարբեր ձևաւորման գործընթացը անհրաժեշտութեան վերածած կը թուի ըլլալ համաշխարհայնացումը, մանաւանդ որ ընդդիմադիր տեսլականը յանգած է արդէն իր ցաւալի եւ հաւանաբար անխուսափելի հոգեվարքին:

Համաշխարհայնացման ճամբով ձեռք բերուած, այսպէս ըսուած, հաւասարութիւնը, ինչ կը վերաբերի պատեհութիւններուն, տեղեկատուութեան եւ առեւտրական կարելիութիւններուն, կեղծ հաւասարութիւն մը ըլլալէ անդին, պատճառ դարձաւ արժեքներու եւ հոգեմտաւոր իրագործումներու շատ լուրջ անկման, չիօսելու համար անապատի մը եզրին գտնուող այն ծարաւ բնակիչին մասին, որ բջիջային հեռախօս մը ունենալու հեռանկարը աւելի կարելոր կը նկատէ, քան՝ ջուրի անբաւարարութեան համաշխարհային տագնապը:

Այս ըսելը դիւրին է անշուշտ, այնպէս, ինչպէս միշտ աւելի դիւրին եղած է հաստատումներ ու քննադատութիւն կատարելը, քան՝ դարմաններու կամ նոր մտքերու եւ առաջարկներու բանաձեւումը: Ընկերաբանները լուռ են եւ կամ կը բաւարարուին վերլուծումներով. համաշխարհայնացման ընտրանքը վերածուած է անխուսափելիութեան, ու այս է մթնոլորտը, որուն մէջ կոչուած են ապրելու բոլոր ժողովուրդները այսօր, մանաւանդ երբ արհեստագիտական յառաջդիմութեան դէմ խօսիլը, մաշած տարազներ օգտագործելէ անդին, նոյնիքն ժողովուրդներու իմացականութեան մակարդակի խնդիր մը պիտի կարենար յառաջացնել, բան մը, որ անտեղի է:

Բջիջային հաղորդակցութիւնը եւ համակարգիչներու ընձեռած զուարճախաղերն ու ամէն տեսակի ցանկութիւններու գոհացում տուող բազմերանգ պատկերները յաղթած են արդէն: Եւ ընկերաբանները կը լռեն, որովհետեւ հաւանաբար մտահոգուած են իրենց ըսելիքներու ապագայի արժեւորումներէն կամ դատաստանէն. գիտական յառաջդիմութիւնը մէկ կողմէն եւ անոնց դիմացը գտնուող հոգեմտային նուաճումները՝ միւս կողմէն, որոնք բացակայ են այսօր, հետեւելով արդի փիլիսոփաներու չգոյութեան:

Կրնանք սակայն, կը կարծեմ, արձանագրել կարգ մը մտածումներ, որոնք, յոռեգոյն պարագային, աւելորդաբանութեան աղբամանին պիտի արժանանան՝ առանց այլ խնդիրներ յառաջացնելու:

Այսպէս, կարելի չէ չարձանագրել, որ մերօրեայ մարդու դաժան առանձնացումը իրականութիւն է. իրականութիւն է նաեւ, որ մշակութային ձանձրացուցիչ միատեսակութեան խնդիրը վստահաբար միայն հայկական խնդիր չէ: Ժիշո՞ այս իսկ պատճառով, մեկնելով ընդհանուրէն, կարելի է յանգիլ մասնաւորին՝ այսպիսով խուսափելով որոշ ժողովուրդի մը յատկութիւններէն ազդուած ըլլալու մեղադրանքէն:

Կասկածի չէ եւթարկուած տակաւին անհատներու արժանապատուութեան կարելորդութիւնը. հետեւաբար նաեւ՝ անհատներու հաւաքականութեան մը, այսինքն ժողովուրդի մը արժանապատուութիւնը անսակարկելի է: Որո՞նք են, սակայն, արժանապատուութեան տեսանելի եւ նուազ տեսանելի սահմանումը եւ չափանիշը: Կարճ՝ ի՞նչ է արժանապատուութիւնը:

Մեկդի դնելով տարրական սահմանումները՝ կարելի է ըսել, որ արժանապատուութիւնը ինքնուրոյնութեան ու իւրայատկութեան վահանն է, որուն դէմ արձակուած որեւէ քար, նոյնիսկ եթէ թիրախին չհասնի, վիրաւորական է: Ու քանի համաշխարհայնացումը նմանութեան ու միատեսակութեան կը ձգտի, որպէսզի յաջողի, յոռի կը նկատէ որեւէ նախընտրութիւն կամ զգացում, որ միատեսակութեան ու տափակութեան դէմ կը յանդգնի ցցուիլ: Այսպէս, ինքնատիպ մշակոյթը, այլընտրանքային գուարճութիւնը, չնախատեսուած մարդկային հակազդեցութիւնները եւ, անշուշտ, ազգային պահանջատիրութիւնները կը նկատուին վնասակար կամ առնուազն՝ անհարկի: Արդէն համաշխարհայնացումը առեւտրական նկատառումներով գործադրուած միջոց մըն է, հետեւաբար ի սկզբանէ եւ ըստ սահմանումի ան-

կարելոր կը նկատէ մշակութային ու պատմական իւրայատկութիւնները եւ յատկանիշները:

Հաւատալով ազգային գոյութեան ու պահանջատիրութեան իրաւունքին ու իրաւացիութեան՝ դժուար է գոյակցիլ համաշխարհայնացման հետ. սակայն միայն ազգային խնդիր չէ, նաեւ ու մանաւանդ ընդհանրապէս մարդկային ընդունելի ապագայի մը խնդիր է: Դժուար չէ երեւակայել մշակութային միատեսակութեամբ ու սառած ժպիտով մը յատկանշուած բռնատիրութեան մը ապագայի պատկերը: Որքանո՞վ պիտի կարենան զգաստանալ ստեղծուած եւ արմատացած սովորութիւնները. կարելի՞ է դիմադրել համաշխարհայնացման «բարիքներուն»:

Դիմադրել՝ կը նշանակէ ձեռնարկել պայքարի. կռիւր, սակայն, անհաւասար է. միջոցներ կա՞ն արդեօք տարիամոզելու համար այսօրուան պատանին ու երիտասարդը, որ ժողովուրդներու արժանապատուութիւնը, այսինքն մարդու արժանապատուութիւնը աւելի կարելոր է, քան՝ չինական պարասրահի մը մէջ պատուի արժանացած հանրաձանօթ երգիչի մը նուիրած փաստագրական ժապաւենը. միջոցներ կա՞ն, թե՛ երիտասարդը նուաստացած պիտի զգար մեր ցուցմունքէն: Լսելի պիտի ըլլա՞ր մեր ձայնը, եթէ յայտարարելիք, որ գիտական, արհեստագիտական ու նաեւ, ինչո՞ւ չէ, «արհեստագիտական» յաջողութիւնները դէպի երկինք արձակուած նիզակ մըն են, որուն պատճառով գոհունակութեան կողքին, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաեւ անցեալը, առանց որուն՝ ապագայ ու յառաջդիմութիւն գոյութիւն պիտի չունենային:

Դիմադրել՝ մեր ժողովուրդի պարագային կը նշանակէ դիմագրաւել ազգայնամոլ նկատուելու վտանգը կամ ամբաստանութիւնը. սակայն չէ՞ որ չկան դեղահատեր առանց կողմնակի անբաղձալի հետեւանքներու. նոյնպէս չկան ազգային, մշակութային ու պատմական արժեքներ, որոնց պահպանումը ձեռքազատած ըլլայ որեւէ զոհողութենէ:

Մենք կը հաւատանք մեր պատմութեան ու մշակոյթի արժեքներուն այնպէս, ինչպէս կը հաւատանք բոլոր ժողովուրդներու ինքնուրոյն մշակոյթի պահպանման կարելորդութեան. հետեւաբար եթէ դեղահատը պիտի ըլլայ կրկնութիւնը եւ գալիք սերունդներու նոյնիսկ ուղեղային լուացքի սահմաններուն հասնող դաստիարակութիւնը, պարտաւոր ենք կիրարկել այս մէկը՝ ստանձնելով ազգային գոյութեան իրամայականին եւ ազգային «ծայրայեղութեան» միջեւ լարախաղացի դերը: Ամբաստանուելու գնով, ազգային ճշմարտութեան սիրոյն:

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՒՆԸ ԳԱՐՊԱՄՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ, ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅՆԱՑՈՒՄԸ՝ ԳԱՐՊԱՄՆԵՐԷՆ ԳՈՒՐՍ

Երբ կը փորձենք համաշխարհայնացման ու ժողովրդավարության, այսօր երկուքն ալ՝ աւելի քան այժմեական, «գաղափարաբանութիւններու» բնորոշումը կատարել, հարկ է փորձել ասոր արտաճանաչումը կողմնորոշել, երկուքին՝ հասարակական կեանքին մէջ ունեցած դերակատարութեան յստակացման, ազդեցութեան ու որակին մասին, անոնցմէ իւրաքանչիւրը դատելով իր ժամանակի ու վայրի վիրաւոր այժմեականութեան մը ուսումնասիրութեան շրջագիծին մէջ, տրուած ըլլալով, որ 21-րդ դարու սկիզբը կը գտնուիք եւ աշխարհաքաղաքական, ընկերային-տնտեսական ու քաղաքակրթական իրար յաջորդող նորանոր մարտահրաւերներ կը ծառանան, որքան հայութեան, նոյնքան մըն ալ՝ մարդկութեան առջեւ, անմիջականօրէն սպառնալով իր գոյութեան յաջորդականութեան, մեր կեանքին մէջ տիրող ինքնաբնորոշման անորոշութեան պատճառով:

Մարդկութիւնը իր պարծ ընկերային տագնապներու ճիշդ գնահատանքը ընելու զգայնութիւնը կորսնցուցած ըլլալ կը թուի:

Տեսէ՞ք՝ հաւաքականութիւնները կորսնցուցած են հասարակաց քալածքով ընթանալու իրենց մշակոյթը. համամարդկային գաղափարաբանութեամբ ու փորձուած հաստատակամ պատմափիլիսոփայական շարակարգումով ուղեւորուելու իրենց անհաշտ ճիգի երթին մէջ անոնք ծուղակներու մէջ կը յայտնուին: Միայն կոյրերը չեն տեսներ, որ աշխարհիս տարածքին, մանաւանդ՝ ֆրանսական յեղափոխութեան յառաջադէմ գաղափարներով ներշնչուած Եւրոպայի մէջ, ծայրայեղ աչ ու ֆաշական-հիթլերական շարժումները հետզհետէ կը հզօրացնեն իրենց ամբոխավարական հռետորաբանութիւնը՝ ապրելով կամ վերապրելով իրենց աննախատեսելի վերելքի լուսաշաւիղը:

Անտրամաբանական սկզբունքներով առաջնորդուող աշխարհի մը մէջ ինչպէ՞ս տրամաբանական պատասխաններ գտնել մեզ ճմռթկող հարցադրումներուն...

* * *

Այս նախաբանին իբրեւ արդիւնք, ճշդուած մեր նիւթի միջուկին թափանցելէ առաջ, անհրաժեշտ համարելը անհարկի չէ՝ բնորոշելու համար տըլեալ «գաղափարաբանութիւններու» վերափոխուած դիմագիծի եւ խորքային որակի համեմատութիւններու գտնութիւնը, հիմնադրութեան դրդապատճառները եւ անկէ բխող մղումներուն տեղ տուող շարժառիթներու ձեւաւորման արդիւնքները, վիճակագրական վերլուծումներու կողմնակալ կամ անկողմնակալ հանդիսադրումներու եւ գիտակցական խեղաթիւրումներու արդիւնքով:

Այսօր որքա՞ն հաւատալ անոնց: Հաւատքը ժողովուրդներու թմրեցուցիչի համագոր կրնայ համարուիլ, այնքան ատեն որ ներգործօս ուժ կը դրսեւորէ:

Իրապէս, անցնող ժամանակներուն որո՞նք կրնան համարուիլ այս երկուքին արձանագրած յաջողութիւնները եւ ի՞նչ տեսլականներ կրնան ներշնչել մարդկային հասարակութեան ապագային համար:

Կա՞յ բան մը արդէօք, որ չենք գիտեր, չենք հասկնար: Անգիտութեան վարկածը միշտ առկայ պիտի ըլլայ: Բայց կը կարծեմ, որ ամէն ինչ յստակ ու պարզ է: Յստակ են նաեւ աշխարհաքաղաքական համեմատութիւններու ազդեցութեան ենթացող եղող այսպիսի երեւոյթներ, որոնք իրենց գաղափարակերտողնացուած ժամանակը հասունցած համարելով՝ յանկարծ մարդկութեան կը ներկայանան մարդկային խաղաղ ջուրերը պղտորելու հակումով, մերթ քողարկուած յարձակողապաշտութեամբ, առհասարակ, սակայն, աւելի ընդունելի դառնալու ոճի մը ճիգով, ի հարկին ընկերաբանական, գիտական եւ պատմական հոլովոյթի մը պրպտումին տեղ տուող հետազօտական պատճառաբանութեամբ:

Միայն պատկեր չտրուի. երկու «գաղափարաբանութիւններու» խտացուած պատկերի արժանահաւատ դիրքաւորման գծով, առաջին մէկ նայածքով տատանող այն տպաւորութիւնը կ'ունենանք, որ ընդունուած ու պարզաբանուած իմաստով անոնք աշխարհահայեացքային տեսաբանական փիլիսոփայութիւններ են: Իսկ ժողովրդավարութիւնը իբրեւ հասարակացօրէն ընդունուած գաղափարախօսական մտատիպար՝ առաւելագոյն մակարդակով արժանի է իր համբաւին: Հոս սողոմոնեան երկընտրանքներու խնդիր չկայ:

Իսկ համաշխարհայնացումը աւելի ժամանակակից տեսաբանութեան կարգին կը դասենք՝ նախքան տեսաբանութիւն ըլլալով:

Առաջինը՝ իր գաղափարախայեացքային սկզբունքներով եւ իտեալականացած ոլորտներու պարբերական յայտնաբերումներով:

Երկրորդը՝ նորահնար ու առանձնայատուկօրէն մշակուած վարչագիտական տարագով, որ հունաւորուեցաւ հնարաւոր բոլոր միջոցներով մեր կեանքին մէջ՝ ճանաչում, ինքնահաստատում եւ դերակատարութիւն գտնելու, իր ծրագրած հեռանկարը հաստատուն կերպով իրագործելու համար:

Երկուքին տարբերութեանց բաժանման գիծերուն վրայ հիմնուելով՝ հոս կը հաստատենք, որ երկուքն ալ բոլորովին ու արմատականօրէն տարբեր

մեկնակետով կ'ընդունուին որպէս ներքին ու արտաքին արտայայտչականութեան բացուածքներու տեսաբանական նշանակալի իրագործումներ, որոնք յեղափոխութեամբ, պատերազմով թէ մեծահռչակ քարոզչական դերակատարութեամբ կոչուած են մարդկութեան մաշած դիմագիծը քաղաքա-ընկերային կատարելութեան յանգեցնող ու ներշնչող պատգամներու վերածելու:

Աւելորդ յոյսեր չկապենք եւ իրատեսութեան կաշկանդող սահմաններէն անդին չանցնինք. գաղափարաբանութիւններու խոստացուած տեսլականները, անշուշտ, տեսաբանական պարզ տեսադաշտէ մը անդին կ'անցնին երբեմն եւ գաղափարականօրէն հետապնդելի գերիշխանութիւններէ անդին կը ստեղծեն տիտղոսաւոր՝ վարչական, վարչագիտական, վարչախըմբային, իշխանական թէ մենիշխանական առանձնաշնորհումներու տանող բաժանման կարմիր գիծեր:

Այս վերջին բնորոշումները յատկապէս իրենց խորքայնութեամբ կը կրեն քողարկուած կամ յայտնաբերուած համաշխարհայնացման ազդեցիկ կիւքը:

Ահա՛ թէ ուրկէ կու գան պատմական անձնասպանութիւնները: Համաշխարհայնացումը կը փոխէ լեզու, սահման, ազգութիւն, սահմանադրութիւն՝ ստեղծելով մեր ակնարկած ազգերու ինքնաբնորոշման անորոշութիւններ, չարափոխումներ, անկումներ:

Արդ, ինչպէ՞ս քակել խորհրդաւոր ճախարակէն ճամբայ ելլող դերձանին հանգոյցը. անոր սկիզբը ո՞ր կը գտնուի, անոր վերջը ո՞ր պիտի յանգի:

Քաղաքագիտական առումով, պիտի արժէր մեկնաբանել:

Կիսկատար խօսքերը չեն սիրած երբեք: Բոլորս կը հասկնանք, որ կը խօսինք հարցի մը մասին, որ գեղարուեստին կամ մշակոյթին չի վերաբերիր: Հարցը իր լման հասակով քաղաքական է, տնտեսական է, ընկերային է, «գաղափարաբանական» է, հանրայնօրէն վարչագիտական է, ու տարբերակուած քննարկումներու եւ իր հսկողութեան ենթացող դրութեան մը տարօրինակ համեմատութիւններու, պղտոր խաղերու հեռանկարներով շարժող մեքենայութիւն մըն է սկիզբէն մինչեւ վերջ:

Մենք այս մեքենայութեան դիմաց ի՞նչ կրնանք հանդիսադրել. թուաբանական հաշուարկումները մասնակի լուծում կրնա՞ն բերել: Այսպիսի աշխարհայեացքներու տեսականացումը ինչպէ՞ս կ'ապահովուի: Իսկ ձախողութիւնները:

Նմանատեսակ բարդ, աննախադէպ ու ոչ դիւրահաղորդ վարանումներու դիմաց՝ իրապաշտական քանի մը հարցադրումներ պետք է կատարել մէկ ու միակ պատասխան ստանալու համար: Բայց տրուած պատասխանին բարոյական ճշմարտութեան ծանրութիւնը ինչպէ՞ս կը կշռադատուի, երբ բաժանման անջատող սահմանները կ'աւելնան եւ չեն նուազիր:

Հարցի բազմաբեւեռ ըլլալու հանգամանքը իրաւունք կու տայ մեզի այսպիսի աշխարհայեացքներու էութիւնը խնդրական դարձնելու: Յաջողու-

թիւնը թէ ձախողութիւնը ի՞նչ հանգամանքներու տակ կը ճշդորոշուին, ի՞նչ պայմաններու տակ կ'արժեւորուին, ինչպէ՛ս տեսլականի կը վերածուին, տուեալ տեսլականը ինչպէ՛ս կը մարմնաւորուի հասարակութեանց առօրեայ կեանքին մէջ:

Համաշխարհայնացումը ինքնակոչօրէն ճամբայ ելաւ իբրեւ արեւմտաստեղծ «գաղափարաբանութիւն», բայց շուտով ան ցոյց տուաւ իր իսկական դիմագիծը: Անխուսափելի է արդէն. տնտեսութիւնը ամբողջականօրէն կապուած է քաղաքականութեան ու՝ փոխադարձօրէն: Մէկը միւսին հաշտուն կամ ի վնաս միջամտութիւններ չի կատարեր:

Այսօր անելի քան ակնյայտ է, որ համաշխարհայնացումը լուրջ ու խորհրդաւոր պարապութիւններ ստեղծած է ազգերու, ժողովուրդներու, երկիրներու եւ մարդոց կեանքին մէջ: Մարդկութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը համաշխարհայնացման հանդէպ հիացում զգալու պատճառ չունի: Հաւաքականութիւններու գաղափարական մտածելակերպը աղքատացած է:

Ազգեր, ժողովուրդներ, վերագնահատումի ենթարկելէ ետք իրենց գաղափարական զինանոցը, սկսած են փնտռել իրենց դերը իրենց հայրենիքներուն մէջ: Ժողովուրդները այսօր անելի դիւրին կը հասկնան, թէ ի՞նչ արգիլուած եւ ի՞նչ արտօնուած է. լաւապէս կը հասկնան, որ լիարժէք թափանցիկութիւնը չի կրնար զարգանալ իրեն թելադրուած արժեհամակարգային բացակայութեան կողմնորոշումով:

Համաշխարհայնացման իբրեւ հակազդեցութիւն՝ ժողովրդավարութիւնը անելի տիրական դեր պետք է վերցնէ ժողովուրդներու կեանքին մէջ, բայց, որքան կը դիտենք, դժբախտաբար մեր ընկերութիւնը այսպէս դաստիարակուած ըլլալու նմուշներ չի զարգացներ:

Համաշխարհայնացումը Անդրկովկաս հասա՞ւ: Ժողովրդավարութիւնը Անդրկովկաս հասա՞ւ: Համաշխարհայնացումը ամէն տեղ հասաւ. նոյնիսկ Եսքիմոներով բնակուած հիւսիսային բեւեռի եւ հարաւային բեւեռի Փաթակոնիա:

Իսկ կովկասեան ամէնէն փոքր երկրին՝ Հայաստանի մէջ ի՞նչ դեր վերապահուած է ժողովրդավարութեան կամ համաշխարհայնացման:

Թո՛ղ բացայայտ դառնայ. այնքան ատեն որ մարգարեական «վարդապետութիւններու» պատգամներուն մէջ գաղափարական ճեղքեր կը նկատենք, անելի՛ն, գաղափարներու մեկնարկային ինքնահերքումներ, չամբարգրուած ազգային կայուն դիրքերու փոփոխութիւններ, քաղաքական թէ ապաքաղաքական վերիվայրումներ, մերժողական դիրքաւորումներ ու չլեցուող պարապութիւններ, ինչպէս նաեւ՝ կացութիւններու համակերպելու պարտադրող ընտրանքներ, այն պարագային անոնք երբեք պիտի չյաջողին պատճառաբանել իրենց պատգամներու սկզբունքային շարժառիթներու վաւերականութիւնն ու առարկայականութիւնը: Անկէ ետք առարկայականութեան առասպելը ինչպէ՛ս եւ ի՞նչ համեմատութեամբ պիտի ապրի ու գոյատեւէ հայութեան մէջ, մարդկութեան մէջ:

Ամէն ջերմաչափ ունեցողը բժիշկ չ'ըլլար: Բժիշկը մասնագիտական ուրիշ գործիքներու ալ պետք ունի:

Մեր հայրենիքին մէջ ժողովրդավարութեան ու համաշխարհայնացման միջեւ հինի եւ նորի պայքար կը տեսնե՞ք: Չիրենք հեշտօրէն դիմաւորելու հրաշալի փոփոխութիւններ կ'ընկալե՞ք:

Հաստատելի է, որ երկուքն ալ նոր են. կը յիշեցնէ յստակացումի կարօտը հինի եւ նորի միշտ անորոշ, բայց միշտ ակնկալելի խաղը:

Հինի եւ նորի գաղափարական շարժառիթներն ու հակաշարժառիթները դիրքեր փոխելու տրամադրութիւն ցոյց կու տա՞ն: Հնարաւորութիւն ունի՞ն: Իրենց կեանքի առօրեայ ժամանակացոյցը պարզաբանող ժամացոյցին սլաքները իրենց լարերու կշռոյթին ճշդութիւն կրնա՞ն պահպանել: Այս մթնոլորտով գոյատեւելու պատրաստակամութեան իրենց փորձը արդիւնաւորելու քայլեր կ'առնե՞ն. համամարդկայնական աւանդապաշտութեամբ, արհեստագիտական նորարարութեամբ, նիւթական վերելքի աշխատասիրութեան մասնայատկութեամբ: Ինչպէ՛ս:

Մարդոց հայրենիքին մէջ մնալու համար գիրենք ներգրաւելու, անելի բարգաւաճ կեանք ապահովելու հեռանկարով համոզիչ ներդրումներ, աշխատանք, հեռանկար, տեսլական, հորիզոն, ապագայ կը ներշնչուի՞: Ի՞նչ ոճով, ի՞նչ տուեալներով, ո՞ր փաստերով ու դրական մղումներով: Արդիական պատմութեանով յեղափոխական տեսութիւնները ինչպէ՛ս գործի կը վերածուին:

Փորձառութիւնը ցոյց կու տայ, թէ որեւէ նորութեան քաղաքա-ընկերային խորք սնուցող շարժումները՝ ճշմարտութեան ու բարոյականութեան տարբեր համեմատութիւններու ազդակները իրարու կրնան հակադրել: Հոս տոկոսութեան ու գոյատեւման կանոնը կրնայ տարբերութիւններ ու վերիվայրումներ ստեղծել:

Քաղաքական բարեացակամութեան մասին մեր առջեւ ցցուող հարցադրումները տարբեր ու այլաբանական ոճով կ'արժէ դրսեւորել: Անոնք նա՛նք դարբերուն մէջ չմաշող վաւերական պայմանագիրներ կ'ուզեն: Բայց ո՞վ պիտի խոստանայ այդ մէկը, ո՞վ պիտի կատարէ անոր ճարտասանական բարձրորակ հռետորաբանութիւնը: Այդպիսի բեմ կա՞յ Հայաստանի մէջ:

Հայրենակիցներ, հինգած գաղափարներուն վրայէն ծուարած ժանգը ինչպէ՛ս կը սրբուի: Ո՞վ մեզ պիտի համոզէ գաղափարական ժանգի աննախատեսելի հետեւանքներու մասին, երբ տուեալ ժանգին կցկտոր կենսագրութիւնը իր խնդրական քաղաքակրթութեան թիրախին չկրցաւ հասնիլ: Ասոր նման հին մտայնութիւն մը կը գերակշռէ, թէ ինչպէ՛ս անտեսել գայն, քանի այն այսօրուան գաղափարէն անելի հին է: Մտայնութիւնը լաւ իմաս-

տով կը գործածեմ, որովհետեւ իր իսկ անախտութեան ճամբով կը գոյատեւէ եւ չի հինար: Կեանքի երկարութեան վրայ իր խորհրդանշական բնոյթն ու ուժը ունի:

Բոլորին յստակ է, որ ժանգը չի ներշնչեր. անոր հեւիհեւ շնչառութիւնն ալ չի քաջալերուիր ուեւ մէկէն, քանի ան արժանահաւատութեան անձնագիր չունի:

Չհասնիք տեղ մը, որ համբերու լեզուով, աչքի, ունքի եւ ձեռք-ոտքի շարժումներով խօսինք, որ հասկցուինք իրարու հետ՝ հոգեկան արգելապատնէներ բարձրացնելով մարդոց միջեւ:

Գիտե՞ք, այս սիւթը չի սպառիր, եւ անշուշտ առիթ պետք է տալ վերանորոգառնալու: Նեղացուցիչ ըլլալու վերարժեւորուած դիտաւորութիւնը կրնայ անվնաս համարուիլ, երբ շեշտակիօրէն չի գրգռեր գրգռելու աստիճան, երբ այդ գրգռութիւնը կը սահմանափակուի աշխարհաքաղաքական գաղափարաբանութիւններու միջեւ տարակարծիք ըլլալու բազմաքաղաքակրթական, բազմատեսակութեան տարբերականութեան յարգումով, մանաւանդ երբ իր սահմանին մէջ կը պատսպարուի, չ'արհիւնիր, չ'արիւնէր, երբ կը յարգէ ժամանակագրական սահմաններու ախտաճանաչման շեշտակշռոյթը:

* * *

Հունաւորուած յուշը մարդկային գաղափարաբանութիւններու ամենէն ազնիւ բազկերակը կը հանդիսանայ: Ճշմարտութիւնը յուշի ու յիշողութեան մէջ է, յուշը չի լքեր մարդը:

Ազգային կեանքին մէջ տասնամեակներու ներկայութիւն հաշուող մարդիկ կրնան լաւապէս յատկանշուիլ իրենց համայնքին թէ հայրենիքին հանդէպ արտայայտած յանդուգն առաջադրանքներով:

Համաշխարհայնացում եւ ընկերավարութիւն երբեմն կը տրտնջան իրարու դէմ, երբեմն ալ իրարու ականջին տարօրինակ բաներ կը փսփսան: Մերթ փրուած ոճով ճառեր ալ կը փոխանակեն թացը չորէն գանազանելու ճիգի մը մէջ:

Ասոնք բոլորն ալ փաստի ճանաչման պայքարի մը կը վերաբերին, քանի իրենց մէջ կը պարփակեն յաղթանակներ ու պարտութիւններ, ռազմատեսչութիւն ու կրաւորականութիւն, սուգ ու ճակատագիր, ճակատագիր ու իրապաշտութիւն, ազատութիւն ու անկախութիւն, անկախութիւն ու ձգտում:

Համաշխարհայնացումը նեղ կօշիկ հագցուց մարդկութեան: Ո՛ր կ'ուզեն տանիլ մարդկութիւնը: Մենք՝ հայերս, մաքուր խօսքով հարց պիտի տանք. իրենց ռազմավարական հաշուարկումներով ո՞ր կ'ուզեն տանիլ Հայաստանը:

Հայաստանը սիրող ու պաշտպանող քանի՞ հայասեր օտարագիներ գոհուեցան Հայաստանին կամ Արցախին համար:

Մեր ղեկավարները մեր ժողովուրդը կը սիրե՞ն: Չե՞ն տեսներ, որ հայրենի բնակչութեան թիւը մեծ երկիրներու գիւղի մը բնակչութենէն նուազ մնացած է:

Եթէ յոյն դասական փիլիսոփաներու գաղափարներուն մօտենալու եւ գանոնք հասկնալու փառասէր փորձ մը կատարած ըլլայինք՝ մերժելով փառքի, ցուցամոլութեան ու սնոտիապաշտութեան առօրեայ երեւոյթներ, թերեւս մեր հանդիսադրած հարցումներուն պատասխաններէն մաս մը հոն գտնէինք, որովհետեւ պիտի անդրադառնայինք մեր միջեւ մտածելու եւ զգալու գաղափարներու տարբերութիւնը, քանի մտածումը տեւաբար տարբերութիւններ կը ծնի:

Մեր ազգային վերքերը բուժելու անհրաժեշտութեան պահանջը ամեն տեղ նոյնն է, բուժումին ձեւը քիչ մը կը տարբերի:

Հին բաներուն իմաստը մեր օրերու իմաստներուն պատշաճեցնելու արւեստը ուսումնասիրենք: Վնասով դուրս չենք գար. փորձը այդ ցոյց տուած է, քանի մարդիկ կան, որ տարբեր հասկացողութիւն ունին ժողովրդավար Հայաստանի մը համար:

Հայաստանի մէջ համաշխարհայնացման երեւումով մարդիկ յուսացին օգտուիլ ու հարստանալ. բայց մաս մը յուսախաբ եղաւ: Իսկ ժողովրդավարութեան երեւումով մարդիկ ալ յուսացին ոտքի կանգնիլ, բայց հակառակը պատահեցաւ, անոնք հիասթափուած քսկրտուիլ սկսան իրենց առօրեայ կեանքի անկատարութիւններուն դիմաց:

Գաղափարաբանութիւնները բնորոշումի պետք ունին Հայաստանի մէջ՝ ձեւաչափի դասաւորման, դիրքերու ամրապնդման, երկրին մէջ գաղափարական քաղաքացին երկրին տէր դարձնելու յոյսը ներշնչելով իրեն:

Եթէ հարց տաք ինձի, թէ ի՞նչ կրնան բերել մեր հայրենիքին համաշխարհայնացումն ու ժողովրդավարութիւնը, ձեզի պիտի պատասխանեմ, որ համաշխարհայնացման հրեշը, ինչ որ բերաւ եւ դեռ կրնայ բերել հայ կեանքին, անելի քան բաւարար է: Պիտի փափաքէի, որ ժողովրդավարութիւնը բան մը անելի բերէ, մանաւանդ՝ մոռցուած մարդոց համար: Աւելի՛ն. ըստաճօ՞ւ ներքին ու արտաքին արժեքներու հասունացումն է հայրենիքի մը մէջ, որ դարեր կը մարմնաւորէ եւ չի փոխանակուիր, քանի հոն հազուադէպօրէն կը գուզորդուին կարօտը, յարգանքը եւ հայրենասիրութիւնը:

Գագանը պետք է սպաննել իր որջին մէջ:

ԻՐԱՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ՝ ԱՌԱՋԸՆԹԱՅԻ ՊԱՏՐԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Մարդու կեանքում ամենադժուարը իրատես լինելն է եւ՝ իրեն յայտնի դարձած փաստերը, երեւոյթները առարկայական հայեացքով գնահատելը, ապագայի կանխատեսումները կատարելը: Անշուշտ սեփական պատկերացումների իրականացմանը հաւատալը կարելի է առօրեայ լաւատեսութեան եւ մղումների համար, սակայն դա յաճախ վնասում է ներկայի գնահատմանը, ապագայի տեսլականի մշակմանն ու վերջինիս հասնելու մարտավարութիւնը կազմելուն:

Չյաւակնելով բացարձակ ճշմարտութեան, ինչպէս նաեւ հասկանալով վերը նշուած կաշկանդման բնական ազդեցութեան չեզոքացման անհրաժեշտութիւնը՝ փորձենք այլընտրանքային տեսակետ ներկայացնել այն ամենի վերաբերեալ, ինչին ականատես ենք եղել վերջին գրեթէ 30 տարուայ ընթացքում եւ փորձենք հասկանալ արդեօ՞ք «նոր» Յայաստանը պատրաստ է մեր իտեալների կենսագործմանը եւ, ամենակարեւորը, ի՞նչ գործիքակազմով է պատրաստուում դա անել:

Ժամանակի եւ տեղի սղութիւնը նկատի ունենալով՝ ստորեւ ներկայացուող հաստատումները եւ բանաձեւումները չեն ծանրաբեռնուի բազմաթիւ ապացոյցներով կամ հիմնաւորումներով: Դրանք անհրաժեշտութեան դէպքում համապատասխան բանավեճի դէպքում կարող են ներկայացուել, սակայն հաշուի առնելով, որ սոյն յօդուածի առջեւ բոլորովին այլ նպատակ է դրուած, ապա կը փորձենք առաւել շեշտադրել բարձրացուող խնդիրների աշխարհայեացքային այլընտրանքային մօտեցումները:

Յաճախ են յիշում «Մենք ենք, մեր սարերը» փառահեղ ժապաւենի սկիզբը՝ ալեկոծուող աշխարհի, միջուկային պատերազմի վտանգ, ֆուրպոլային կրքեր, ժամանակակից երաժշտութիւն, խելագարուող երիտասարդութիւն, արհեստագիտական առաջընթաց եւ յանկարծ՝ քար լուրիւն հայոց լեռներում, որտեղ մի խումբ իրենց միամտութեամբ մաքրամաքուր անձինք գառնա ախորժալի խորովածի կրակի լոյսի ներքոյ լուծում են աշխարհակալ հարցեր:

Քաղաքակրթութեան զարգացման կշռոյթները ահռելի էին վերջին հարիւրամեակում: Արդիւնաբերութեան զարգացումը մի խումբ երկրներում, իսկ այնուհետեւ թուային արհեստագիտութիւնների ի յայտ գալը առաջացրեց ո՛չ միայն նոր համաշխարհային դասակարգում եւ սահմանեց կենսամակարդակի եւ տնտեսութեան զարգացման նոր չափանիշներ, այլ նաեւ ձեւաւորեց նոր հասարակութիւն, սպառման եւ կենսակերպի նոր բարձունքներ: Եւ եթէ նախկինում փոխադրումների եւ կապի թոյլ զարգացման պայմաններում քաղաքակրթական օճախները հիմնականում ունենում էին սահմանային շփումներ, ապա այսօր մի շարք ուղղութիւններով այդ սահմանները վերանում են եւ ձեւաւորում են համարկումի նոր ձեւեր եւ օճախներ: Անշուշտ մենք այսօր էլ ունենք քաղաքակրթական եւ հասարակական կեանքի կազմակերպման արեւմտեան կամ արեւելեան **մոտելների** տարբերութիւն, սակայն բոլորի տնտեսական եւ արհեստագիտական առաջընթացի հիմնական մեթոտներն ու ուղղութիւնը նոյնն են:

Յատկապէս վերջին 20-30 տարիները էլ աւելի խորացրեցին զարգացած պետութիւնների արհեստագիտական կտրուածութիւնը միւս աշխարհից: Սակայն, միւս կողմից, համաշխարհայնացումը յանգեցրեց նոր բարիքների տարածմանը եւ հասանելիութեան ողջ աշխարհի համար: Նոր արհեստագիտութիւնները, որոնք ծնում, ստեղծում եւ արտադրում են առաջադեմ պետութիւններում, հասանելի են նոյնիսկ ամենաթոյլ զարգացած եւ յետամնաց երկրներում:

Ինձ համար ակնյայտ է՝ տնտեսական զարգացումը եւ հզօր պետութիւնների շարքերում յայտնուելը պայմանաւորուած է բացառապէս ազգային եւ պետական ինքնակազմակերպման բարձր որակներով, որոնք շնորհիւ՝ այս կամ այն պետութիւնը միջոցների գերլարման, կազմակերպական հմտութիւնների, աշխատասիրութեան, գիտելիքի, մտքի եւ վճռակամութեան միջոցով բեկում է մտնում իր ճակատագրի մէջ: Հակառակ բեւեռում գտնուում են այն ազգերն ու պետութիւնները, որոնք հանդիսանում են համաշխարհային քաղաքակրթութեան սպառողը: 1960 կամ 1970 թուականներին նրանք սպառում էին այդ ժամանակաշրջանի բարիքները, այսօր նրանք սպառում են 21-րդ դարի երկրորդ տասնամեակի բարիքները:

Այդ բարիքների հասանելիութիւնը, մատչելիութիւնը, տեսանելիութիւնը ձեւաւորում է պատրանք՝ համաշխարհային ազգերի շարքում պատուաւոր տեղ զբաղեցնելու կամ հասարակութեան զարգացուածութեան վերաբերեալ:

Մոլորակի բացարձակ մեծամասնութիւնը ի վիճակի չլինելով ոչինչ տալ ողջ մարդկութեանը՝ հանդիսանում է երկրագնդի մի փոքր հատուածի կողմից ստեղծուող արտադրանքի սպառողը, իսկ արդիւնքում՝ հարստացնողը: Տնտեսական զարգացուածութեան եւ կենսամակարդակի տարբերութիւնը էլ աւելի ահռելի է դառնում զարգացած պետութիւնների եւ միւս աշխարհի միջեւ:

Իսկ ընկերային ցանցերի կեղծ իրականութիւնը ձեւաւորում է սեփական բարձր ինքնագնահատականի խաբուսիկ պատկեր, որը ապահովում է նաեւ հոգեւոր բաւարարութիւն:

Այս ողջ տրամաբանութեան մէջ Յայաստանը կարծես ալեկոծուող ծովի մի անկիւնում թաքնուած խեցի լինի, որը դիմադրում է համաշխարհային միտումներին, սակայն ինքը ներսում ունի սեփական կանոններով ու ձեւերով մի փոթորիկ:

Եթէ մենք ուզում ենք հասկանալ եւ գնահատել ներկան, ինչպէս նաեւ՝ կանխատեսել երկրի հետագայ զարգացման հնարաւորութիւնները, ապա նախեւառաջ հարկաւոր է տալ անկախութեան տարիների գնահատականը (1): Ընդ որում, նման գնահատականը տալու համար կարելի է հանգամանք է այն ներքին տեսլականը, որը իւրաքանչիւրն ունի իր հայրենիքի վերաբերեալ: Յօդուածում ներկայացուող գնահատականը հիմնուած է այն տեսլականի վրայ, որ Յայաստանը կարող է եւ պետք է դառնայ առաջադեմ պետութիւններից մէկը՝ լինելով փոքր պետութիւն, ունենայ պետական ինքնակազմակերպման բարձր մակարդակ, լաւագոյն **քաղաքով**, ամեն ոլորտի համար ամենաբարձր չափանիշներին բաւարարող մասնագետներով, արհեստագիտական, ճարտարագիտական, գիտական առաջադեմ ճակատով, մշակութային բարձր արժեքներով եւ կրթութեան ու գիտելիքի նկատմամբ ակնածանքով ու յարգանքով վերաբերող կիրթ ու հզօր մարդկանց հասարակութիւնով:

Ըստ էութեան, արդէն 1990 թուականից Յայաստանը տրամադրուած էր ինքն իրեն: Փաստացի, իսկ այնուհետեւ, իրականացնելով անկախութիւն ունենալով, իրականում Յայաստանը ստացել է սեփական ճակատագիրը կերտելու եւ իր ուրոյն պետութիւնը կառուցելու հնարաւորութիւնը: Որքան էլ տարբեր փորձագետներ պատմեն արտաքին ճնշումների, ազդեցութիւնների եւ այլ սարսափների մասին, Յայաստանը եղել է կախուած այդ բոլոր գործոններից այնքան, որքան՝ աշխարհի միւս երկրները, ինչը բնական երեւոյթ է միջազգային քաղաքականութեան համար (2): Աւելին. հենց անկախութիւնը տուեց հնարաւորութիւնը, հաշուի առնելով բոլոր գործոնները, կառուցել սեփական պետութիւնը՝ սեփական տեսլականով:

Այս ամենի լոյսի ներքոյ ուզում ենք անել հետեւեալ հաստատումը. Յայաստանի Հանրապետութիւնում անկախութեան ձեռքբերումից յետոյ երեք իշխանութիւններից ոչ մէկը իր առջեւ երբեք չի դրել պետութիւն կառուցելու խնդիրը: Յայաստանի իշխանութիւնները միշտ ունեցել են մէկ խնդիր՝ ուժեղացնել սեփական իշխանութիւնը եւ ապահովել վերարտադրութիւնը: Բոլոր մնացած խնդիրները՝ **քաղաքային** քաղաքականութիւն, տնտեսական զարգացում, պետական կառավարման արդիւնաւետութիւն եւ այլն ծառայեցուել են միայն այդ մէկ նպատակին:

Տարիների ընթացքում ձեւաւորուել է պետական կառավարման աւանդոյթ՝ իր համապատասխան արտաքին, տնտեսական, ընկերային, մշակութային, կրթական, առողջապահական եւ այլ քաղաքականութիւններով: Դրանք որեւէ առնչութիւն չեն ունեցել այն ճանապարհի հետ, որը անցել են զարգացած երկրների շարքը համալրած պետութիւնները: Աւելին. Յայաստանում իրականացուող քաղաքականութիւնը երբեք չէր կարող ժամանակակից հզօր պետութիւններին դարձնել այդպիսին, եթէ նրանք գնային մեր պետութեան ճանապարհով: Սակայն մենք ունեցանք ուրոյն ուղի՝ մշտապէս կտրած սեփական տաշտակով:

Պետութիւնը չստեղծելու մէջ էր մտնում նաեւ հին՝ խորհրդային տարիներին ձեւաւորուած վերնախաւի ջախջախումը եւ նոր, կեղծ ու տգետ «վերնախաւի» ձեւաւորումը: Արդիւնքում՝ ազգը առանց վերնախաւի վերածուեց անդէմ ու կառավարելի զանգուածի: Քաղաքացիները չունեցան լուրջ պետութեան մի շարք ոչ նիւթական գործոններ: Քաղաքացիները չունեն օրինակելի պաշտօնեաների չափորոշիչներ՝ ինչպիսին է լինում կամ պետք է լինի երկրի նախագահը, վարչապետը, նախարարները, պատգամաւորները, քաղաքապետները եւ այլն: Մարդիկ կորցրեցին հոգեւոր ուղեցոյցները, վարկաբեկուեց եւ արժեզրկուեց մտաւորականութիւնը: Ձեւաւորուեց հոգեւոր արժեքներից զուրկ, սեփական նիւթականի եւ սեփական «ԵՍ»-ի մասին մտածող յարձակողական եւ եսասեր զանգուած:

Պետութիւնը չի կառուցուել նաեւ պետական արդիւնաւետ կառավարման տեսլակով: Հայաստանը չունենալով զարգացման տեսլական, **մոտել**, ինչպէս նաեւ՝ կառավարիչ վերնախաւ, ստեղծել էր հազարաւոր բարձր պաշտօններ տարբեր մակարդակներում, որոնք համալրուեցին կրթական, մասնագիտական, իսկ յաճախ նաեւ մարդկային ցածր որակներ ունեցող «պաշտօնեաներով»:

Հայաստանում պետական մտածելակերպը փոխարինուեց հայրենասիրութեան մասին ճառերով: Չունենալով կառավարիչ վերնախաւ, որն ի վիճակի է որոշումներ կայացնել որպէս պետութիւն, մենք ունեցանք «ոչ ծեծող» եւ հայրենասիրութեան մասին կենացներ ասող հազարաւոր պաշտօնեաների բանակ՝ հարիւրաւոր համայնքապետներ, հազարաւոր անագանու անդամներ, տասնեակ քաղաքապետներ, հարիւրաւոր պատգամաւորներ, նախարարներ, դեսպաններ, պետական եւ վարչական այլ բարձր պաշտօններ զբաղեցնողներ: Եթէ այս ամէնին գումարենք իրապարակային **ժանրում** գործող բազմաթիւ քաղաքագետներին, փորձագետներին, ռազմագետներին եւ այլն, ապա այս խայտաբղետ զանգուածում կորում է ամենակարեւորը՝ պետութիւնը՝ իր կայացման համար անհրաժեշտ առանցքով, որը պետք է կազմի գաղափարախօսութիւնը, վերջինիս կրողը հանդիսացող քաղաքական գործիչներով եւ տարբեր ոլորտների արհեստավարժներով, կիրթ եւ զոհողութիւնների պատրաստ հասարակութեամբ: Հայաստանը չունէր պետութեան, հասարակութեան կամ այլ մարդկանց ճակատագիրը տնօրինելու ունակ (եւ իրաւունք ունեցող) այդքան մեծ թուով պետական պաշտօնեաների դաս: Եւ բնական է, որ այդ զանգուածի «տեղաւորուելը» պետական աթոռներին պետք է յանգեցնէր փտածութեան, անգրագետ ու անարդար կառավարմանը:

Պետութիւնը չունեցաւ իր համապատասխան հաստատութիւնները, որոնք թոյլ կը տային խօսել կայուն զարգացման մասին: Պետութիւնը չունի քաղաքական համակարգ, չունի դատական եւ իրաւապահ համակարգ, չունի տնտեսութիւն՝ իր բոլոր ճիւղերով հանդերձ, ինչպէս նաեւ՝ մշակոյթ, կրթութիւն, մարմնակրթութիւն, առողջապահութիւն եւ այլն: Անշուշտ, ձեւական եւ անուանական առումով, այդ ամէնը կայ, սակայն իր գործառութային առումով, այդ ոլորտները վաղուց կորցրել են իրենց բովանդակային իմաստը: Պետական հաստատութիւնների եւ երկրի տարբեր ոլորտների գործառութային իրականացումը փոխարինուել է փող աշխատելու սկզբունքով: Տեղի է ունեցել արժեքային համակարգի եւ գործառութային նշանակութեան փոխարինում՝ համընդհանուր առեւտրայնացմամբ:

Ի դէպ, արժեքային փոփոխութիւնների մասին է խօսում նաեւ յանուն ապագայի զոհողութիւնների ընկալման հարցը ներկայիս հասարակութիւնում: **Քարնաւալային** մթնոլորտում, պարով ու երգով, երեխայական չարճճիւթեան եւ իշխանութեան ամլութեան պայմաններում տեղի ունեցած զարնանային փոփոխութիւնները գնահատուեցին որպէս նախադէպը չունեցող լաւագոյն երիտասարդութեան փայլուն վերելք: Այս կեղծ թմնաքը ո՛չ միայն դարձաւ գերիշխող, այլ նաեւ էլ անելի խորացրեց անդունդը իրական պետութեան կառուցման եւ փաստացի իրականացուող քաղաքականութեան միջեւ: Ներկայիս երիտասարդութեան ծնողները հանրահաւաքներ են արել հորհրդային Միութեան տարիներին՝ յանուն Հայաստանի անկախութեան եւ Արցախի ազատագրման նետուել բանտեր, ենթարկուել կտտանքների եւ խոշտանգումների, Հայաստանը մի քանի հարիւր հազար փախըստականներով լի, երկրաշարժի փլատակների տակ, առանց լոյս, ջուր եւ կենցաղային տարրական պայմաններ շրջափակման տարիներին դիմագրաւել, յանուն Արցախի ազատագրման մեկնել ռազմաճակատ, զոհուել ու վիրաւորուել իւրաքանչիւր բարձունքի համար, յանուն քաղաքական ազատութիւնների եւ ժողովրդավարութեան ենթարկուել հալածանքների եւ հետապնդումների... Եւ այսօր մոռանալ աւագ սերնդի սխրանքը եւ փոխարինել այն **Ֆէյսպուքեան լայքերի** ծնագոցով՝ նշանակում է սերունդը է՛լ անելի հեռու տանել պետութիւն կերտելու գործընթացից:

Անկախութիւնն ու ազատագրումը պահանջում են զոհեր, իսկ պետութիւնը ստեղծելը՝ զոհողութիւններ: Չոհողութիւններ յանուն նոյն այդ պետութեան ապագայի, յանուն յաջորդ սերունդների, յանուն այն երեխաների, որոնք դեռ չեն ծնուել (3):

Պետութեանը տա՛լ, թե՛ պետութիւնից վերցնել: Այսօր այս ամէնի արդիւնքում շատերի մօտ տրամադրութիւնը հետեւեալն է. «Չունենք պետութեանը տալու որեւէ բան, մենք ամէն ինչ արդէն պետութեանը տուել ենք: Ժամանակն է, որ պետութիւնը տայ մեզ»: Հասարակութիւնը մտել է մի վտանգաւոր **«ռելաքսի»** մէջ՝ պահանջելով վայելքներ եւ զուարճանք: Համընդհանուր այս տրամադրութիւնը շատ չի տարբերում պետութեան նկատմամբ այն սպառողական վերաբերմունքից, որը ձեւաւորուել էր նա-

խորդ իշխանութիւնների օրօք:

Եթէ այսօր որեւէ քաղաքական ուժ կամ գործիչ համարձակուի կրկնել Չըրչիլի «Ես չունեմ այլ բան առաջարկելու՝ բացի արիւնից, քրտնաջան աշխատանքից, արցունքներից եւ քրտինքից» հանրայայտ խօսքերը, ապա մի ստուար զանգուածի համար անմիջապէս կը յայտնուի անընդունելիների շարքում: Ժամանակակից եզրաբանութեամբ ասած՝ աղբարկղում:

Եւ քանի որ մտնում ենք իսկապէս «իրական ժողովրդավարութեան» փուլ, որի կարեւոր առանձնատկութիւններից է բոլոր ոլորտներում, այդ թւում՝ քաղաքականութեան մէջ, վերնախաւի, արժեքային ուղեւորների, բարոյական կամ մասնագիտական չափանիշների բացակայութիւնը, ապա ընտրութիւնները կամ նշանակումները նոյնպէս, ինչպէս եւ՝ նախկինում, հեռու են լինելու առկայ մարտահրաւերներից:

Հանրութեան մի հատուածի մօտ հարց է առաջանում երկրի ապագայի վերաբերեալ՝ «Ո՞վքեր են լինելու...»: Ինձ համար առաջնային է հարցը՝ «Ի՞նչ ենք մենք ուզում անել»: Արդե՞օք հայ ազգը թե՛ Հայաստանում, թե՛ արտերկրում ունի միասնական եւ ամբողջական պատկերացում իր ապագայի վերաբերեալ: Կամ արդե՞օք բնակչութեան մեծամասնութեան պատկերացումները որեւէ աղէքս ունեն իրականութեան կամ երկրի առջեւ կանգնած իրական մարտահրաւերների հետ: Առաջընթացի պատրանքը եւ իրականութեան կեղծ գնահատականը կարող են մեր հասարակութիւնը էլ անելի ետ գցել եւ դա է ամենագլխաւոր վտանգը:

Հայաստանում կան բազմաթիւ մտածող եւ մտահոգ քաղաքացիներ: Սակայն նրանք կազմակերպուած չեն, իսկ համընդհանուր աղմուկի մէջ բանական միտքը չի կարող լսուել: Հէնց դրա համար հասարակութիւնում պետք է ստեղծուին համապատասխան «գտիչ» մակարդակներ: Նախկինները դա չստեղծեցին, իսկ նորերը վայելում են դրա պտուղները: Չե՛ որ այս ամէնը հնարաւոր չէր լինի արդիւնաւետ պետական հաստատութիւնների եւ առողջ քաղաքական համակարգի պայմաններում: Եւ հէնց գարնանային իրադարձութիւնները լաւագոյն ապացոյցն էին այն թեզի, որ իշխանութիւնը երբեք չի մտահոգուել պետութիւն կառուցելու խնդրով:

Իրականութեան զգացումի բացակայութիւնը, աշխարհում սեփական տեղի ոչ իրատեսական գնահատականը եւ նոր տեղ գրաւելու ու սեփական խօսքը ասելու համար գիտելիքի, հմտութիւնների եւ փորձի պակասը անպայման բերելու են նոր վտանգների եւ նոր կորուստների:

Հօր եւ զարգացած պետութիւն դառնալու ճանապարհը ունի սեփական կանոնները: Հարկաւոր է տիրապետել պետական կառավարման ժամանակակից արհեստագիտութեան, դրա համար ունենալ համապատասխան լուրջ պատրաստուածութիւն, փորձ, գիտելիք, պատկերացումներ ունեցող վճռական տրամադրուած կազմակերպուած խմբակ, իւրաքանչիւր ոլորտի՝ արտաքին քաղաքականութիւն, անվտանգութիւն, ուժանիւթ, փոխադրութիւն, ընկերային ոլորտ, առողջապահութիւն, գիւղատնտեսութիւն, կրթութիւն, մշակոյթ եւ այլն, ախտորոշում, յստակ պատկերացում խնդիրների, դրանց լուծման ուղիների եւ մեթոտների վերաբերեալ:

«Հին» Հայաստանի պատկերացումները, մեղմ ասած, հեռու են «Իմ» Հայաստանի **մոտելից**, այն ցանկութիւնից, այն յաւանութիւններից, որոնք ես ունեմ «Իմ» Հայաստանի հանդէպ:

Արդե՞օք «Նոր» Հայաստանը այդ ամէնը ունի: Արդե՞օք կաշառք չվերցնելու մասին յայտարարութիւնները բաւարար են սիրողական մակարդակով կառավարմամբ երկրի առաջընթացը ապահովելու համար: Եւ արդե՞օք խինդն ու ուրախութիւնը կարող են փոխարինել վերը նշուած ոլորտների զարգացման ու առաջընթացի եւ հօր պետութիւն կառուցելու համար անհրաժեշտ եւ պարտադիր արիւնը, քրտնաջան աշխատանքը, արցունքն ու քրտինքը:

Իսկ մինչ այդ նոր իշխանութիւնը, ինչպէս եւ՝ նախորդները, զբաղուած է սեփական իշխանութեան ամրապնդմամբ եւ վերարտադրութեան ապահովմամբ:

ԱՐԱ ՆՈՒՆԵԱՆ

2 նոյեմբեր 2018 թ.

(1).- *Վերջին 20-30 տարիների վերաբերեալ այնքան խեղաթիւրումներ են տեղի ունեցել, որոնք շատերի համար ստեղծել են կեղծ իրականութիւն, որ պետք չի զարմանալ մինչեւ 1988 թուականը խորհրդային տարիների, Ա. Հանրապետութեան շրջանի եւ դրանից առաջուայ տարիների վերաբերեալ կեղծիքի եւ իրականութեան կատարեալ խառնաշփոթի վրայ: Հասարակական տրամադրութիւնները խեղաթիւրուած են պատկերացնում նոյնիսկ ընդամենը տաս կամ քսան տարուայ իրադարձութիւնները:*

(2).- *Միշտ մերժել եմ եւ մերժելու եմ տարբեր «փորձագետների» եւ «քաղաքագետների» խորիմաստ դատարկութիւնների տեսութիւնները: Հայաստանը իրականում երբեք չի եղել պակաս անկախ իր գործողութիւնների եւ որոշումների մէջ, քան՝ այլ պետութիւններ, իսկ արտաքին գործոնները անուանել միջամտութիւն՝ պարզապէս նշանակում է չհասկանալ ժամանակակից աշխարհում պետութիւնների փոխազդեցութիւնները եւ շահերի բախումը:*

(3).- *Շատերի համար ապագայի մասին մտածելը նշանակում է երեխաների կենացներ խմելը եւ յանուն սեփական երեխաների ուրիշներին թալանելը:*

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ

Ընկերային շուկայական տնտեսության հայեցակարգը առաջին անգամ սկսել է կիրառել տնտեսության նախարար Լիւտվիկ Էրհարտը, ով հետագայում դարձաւ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության վարչապետը: 1946 թուականին տնտեսագետ Ալֆրետ Միլլեր-Արմաքը տուել է ընկերային շուկայական տնտեսության համակարգի անուանումը: Այս տնտեսության զարգացման գործում մեծ աւանդ ունեն նաեւ Ֆրանց Պոմը, Վալթեր Օքինենը, Ֆրանց Օփենհայմերը, Վիլիելմ Ռեյքեն, Ալեքսանտր Ռուուսթովը եւ այլոք: Ընկերային շուկայական տնտեսության մտնեցումը իր լայն աջակցութիւնը ստացաւ յատկապէս ընկերվար-ժողովրդավարների կողմից:

Ընկերային պետութիւնն ապահովում է իր քաղաքացիների տնտեսական եւ ընկերային իրաւունքները եւ բարեկեցութիւնը: Նրան է վերապահուում իր քաղաքացիների ընկերային-տնտեսական բարեկեցութեան եւ կեանքի որակի առաջանցիկ աճի ապահովման առանցքային դերը՝ հիմնուած հնարաւորութիւնների հաւասարութեան եւ ընկերային արդարութեան, եկամուտների արդար վերաբաշխման եւ արժանապատիւ կեանքի նուազագոյն պայմաններն ինքնուրոյն ապահովել չկարողացող անձանց պետական առաջնային աջակցութեան սկզբունքների վրայ:

Ընկերային պետութեան մեկնաբանութիւնները բազմաթիւ են: Թե՛ ձախակողմեան, թե՛ աջակողմեան ուժերի զգալի մասն ընդունում է ընկերային պետութեան սկզբունքը՝ որպէս այլընտրանք չկարգաւորուող ազատական տնտեսվարմանը եւ պետական ընկերվարութեան: Անշուշտ, ընկերային պետութեան հիմնական առաքելութիւնը իւրաքանչիւր քաղաքացու համար աղքատութիւնից զերծ կեանքի ապահովումն է, սեփական երկրում արարելու, ստեղծագործելու եւ արժանապատիւ ապրելու համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը: Ընդ որում, աղքատութիւն ասելով՝ հասկացում է «բազմաչափ աղքատութիւնը», երբ մարդը զուրկ է ո՛չ միայն իր ֆիզիքական գոյութիւնն ապահովող եկամտից, այլեւ զրկուած է պատշաճ կրթութիւն եւ առողջապահական ծառայութիւններ ստանալու հնարաւորութիւնից, ոտնահարուում է նրա արժանապատուութիւնը, մշտապէս առկայ է բռնութեան սպառնալիքը:

Ընկերային պետութիւնն իր քաղաքացուն պետք է պաշտպանի շուկայի կամայականութիւններից, թոյլ չտայ, որ շուկայական մրցակցութեան եւ, առաւել եւս, անառողջ մրցակցութեան ու տնտեսական ճգնաժամերի պայմաններում քաղաքացին միայնակ մնայ առարկայական դժուարութիւններին դէմ յանդիման:

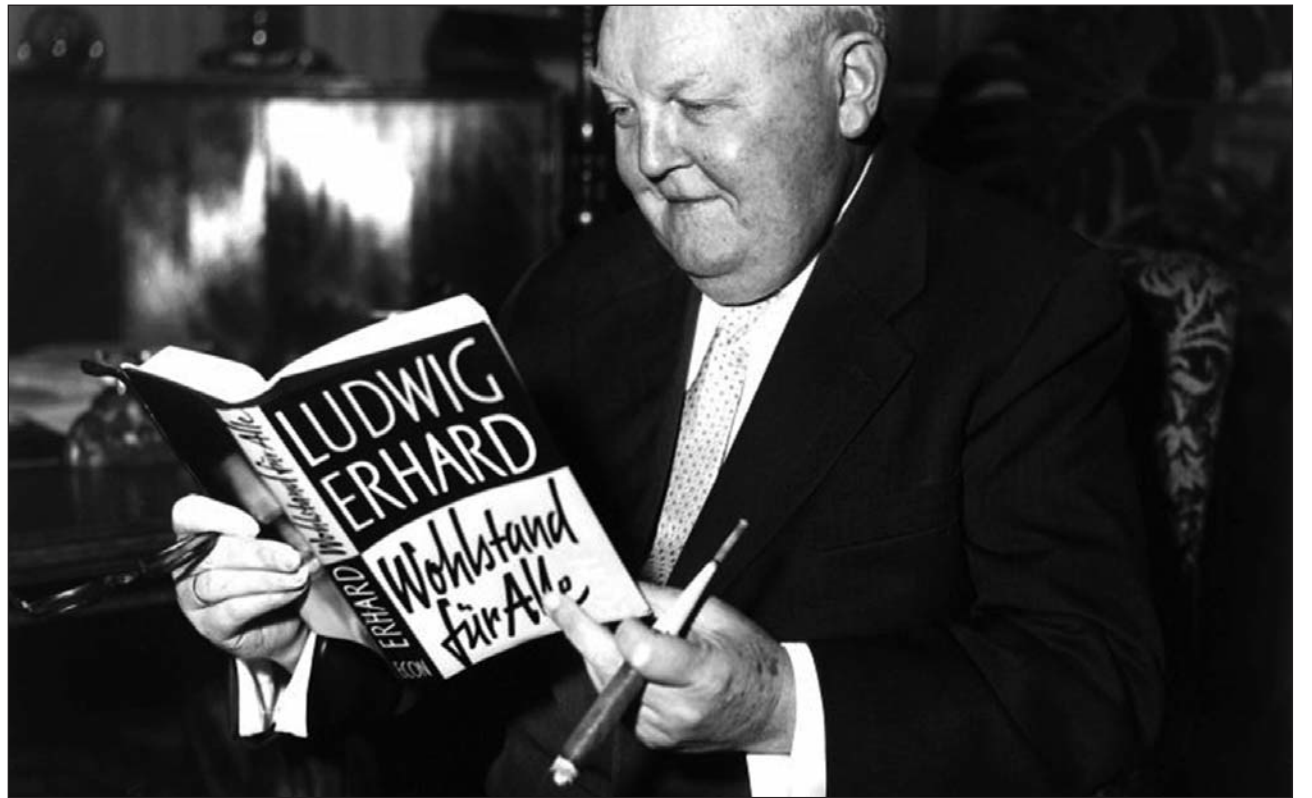
Ընկերային պետութիւնը հիմնուած է երեք յենասիւնների վրայ՝

- Ընկերային արդարութիւն,
- Ընկերային պատասխանատուութիւն,
- Ընկերային համագործակցութիւն:

Պետութիւնը ընկերային-տնտեսական քաղաքականութիւն մշակելիս եւ կիրարկելիս պարտաւոր է խթանել շուկայի բոլոր մասնակիցների ընկերային պատասխանատուութիւնը եւ համագործակցութիւնը՝ ի շահ երկրի ներառական զարգացման:

Ընկերային պետութեան ընկալումը բխում է երեք հիմնարար արժեքներից՝ ազատութիւն, արդարութիւն, համերաշխութիւն:

Ազատութիւնը բացառում է որոշումների կայացումը պարտադրանքի կամ սպառնալիքի տակ: Դրանով կանխուում են պետութեան կողմից քաղաքացու նկատմամբ ոտնձգութիւնները կամ հասարակական կեանքի տարբեր բնագաւառներում կամայական սահմանափակումները: Իրական ազատութեան կարելի է հասնել այն դէպքում, երբ ապահովուած են տնտեսական նախադրեալները, հաւասար հնարաւորութիւնները, մարդն ունի ընկերային երաշխիքներ, որոնք ապահովում են նրա ազատ կամաարտայայտութիւնը եւ ազատօրէն որոշումներ կայացնելու հնարաւորութիւնը: Ոեւէ քաղաքացու ազատութիւնը չի կարող ապահովուել այլ քաղաքացիների կամ հասարակութեան հաշուին: Ազատութեան սահմանափակումները պետք է լինեն կշռադատուած, կարգաւորուեն օրէնքով եւ լինեն համընդհանուր:

Ընկերային շուկայական տնտեսության համակարգը առաջին անգամ կիրարկած՝ Գերմանիոյ նախկին վարչապետ Լիւտվիկ Էրհարտ

Արդարութիւնը պահանջում է տնտեսութիւնում ստեղծուած արդիւնքի ոչ թէ հաւասար, այլ արդար բաշխում եւ վերաբաշխում: Արդար բաշխումը պետք է ենթադրի տնտեսվարման հիմնական գործօնների համար համարժէք հատուցում՝ եկամտի ստացում (աշխատավարձ, շահոյթ, տոկոս, վարձավճար եւ այլն), յատկապէս՝ կատարած աշխատանքի դիմաց համարժէք վարձատրութիւն: Արդար վերաբաշխումը պետք է ենթադրի ազգային եկամտի այնպիսի վերաբաշխում, որը կ'ապահովի կեանքի որակի բարձրացման համար անհրաժեշտ եւ ընկերային աջակցութեան համարժէք երաշխիքներ՝ անկախ ընտանեկան դրութիւնից, սեռից, տարիքից, ընկերային ծագումից, այլ տարբերակիչ յատկանիշներից եւ պայմանաւորուած անձի ու նրա ընտանիքի համակողմանի գնահատուած ընկերային կարիքներով, կեանքի դժուարին իրավիճակում յայտնուած լինելու հանգամանքով:

Համերաշխութիւնը մարդկանց՝ միմեանց նկատմամբ պատասխանատուութիւն կրելու եւ փոխադարձաբար օգնելու պատրաստակամութիւնն է: Հարկերի միջոցով ֆինանսաւորուող ընկերային քաղաքականութիւնը հասարակութեան համերաշխութեան դրսեւորումներից է: Սակայն համերաշխութիւնը չի կարելի սահմանափակել միայն պետութեան՝ ազգային եկամուտը արդար վերաբաշխելու գործառնությով: Համերաշխութիւնը հասարակութեան շաղախն է: Այն իրար է կապում ուժեղին եւ թոյլին, հարուստին եւ աղքատին, երիտասարդին եւ տարեցին, գործատուին եւ աշխատողին: Ոեւէ ազգ կամ պետութիւն չի կարող դիմագրաւել արտաքին մարտահրաւերները, եթէ այն համերաշխ չէ: Հասարակութեան համերաշխութիւնը լոկ բարեգործութիւն կամ **ալտրուիզմ** չէ, համերաշխութիւնը գոյատեւման եւ ազգի տեսլականին հասնելու գրաւականն է՝ կեանքի որակի շոշափելի առաջընթացի եւ կայուն զարգացման ապահովման անփոխարինելի նախապայմանը:

Համաշխարհային տնտեսութեան համաշխարհայնացման եւ զարգացման արդի մարտահրաւերների պարագայում ակնյայտ է դառնում, որ ինքնակառավարուող շուկայի գաղափարախօսութեան վրայ հիմնուած տնտեսական քաղաքականութիւնը չի կարող ապահովել տնտեսութեան այն ներառական աճը, որը կ'երաշխաւորի ընկերային արդարութիւն եւ երկարատեւ կայուն զարգացում: Շուկան պետք է ենթարկուի պետական անհրաժեշտ կարգաւորման, որպէսզի ապահովի ստեղծուած ազգային եկամտի արդար վերաբաշխումը հասարակութեան անդամների միջեւ, որպէսզի կարճաժամկետ տնտեսական յաջողութիւնների հասնելու մոլուցքը չճեւաւորի անարդիւնաւետ տնտեսական կառուցուածք՝ անտեսելով երկրի համեմատական առաւելութիւններն ու զարգացման երկարաժամկետ իրական ներուժը, չստիպի անխնայ շահագործել բնական պաշարները, աղտոտել շրջակայ միջավայրը: Շուկայի անտեսանելի ձեռքը չի

կանխում տնտեսական ճգնաժամերը եւ քաղաքացիներին չի ապահովագրում շուկայական վտանգներից: Աւելին. չկարգաւորուող ազատ շուկան յանգեցնելու է խոշորի կողմից փոքր ձեռնարկատիրութեան կլանմանն ու տնտեսական մրցակցութեան մակարդակի կտրուկ անկմանը: Համաշխարհային տնտեսութեան զարգացման պատմութիւնը վկայում է, որ ձախողուել են ինչպէս շուկայական արմատականութիւնը, այնպէս էլ՝ շուկայավարման սկզբունքի լրիւ վերացումը:

Ժամանակակից ընկերային շուկայական տնտեսական համակարգը հիմնուում է երեք հիմնական սկզբունքների վրայ: Դրանք են՝

- Առաջանցիկ տնտեսական աճ,
- Ընկերային ներառականութիւն եւ արդարութիւն,
- Կայուն զարգացում:

Առաջանցիկ տնտեսական աճ

Տնտեսութիւնը պէտք է զարգանայ ոչ թէ շուկայական, տարերային մօտեցմամբ, այլ՝ պետական անհրաժեշտ կարգաւորման զուգորդմամբ ձգտի տնտեսութեան առաւելագոյն ներուժին:

Տնտեսութեան ներուժը պէտք է ունենայ երկրի համեմատական առաւելութիւնների ամրապնդման եւ նորարարական լուծումներով ընդլայնման կայուն եւ տեսանելի հիմք՝ երկարաժամկետում իրական գործադրումների համար անհրաժեշտ միջավայրով:

Չուզահեռաբար եւ փոխադարձութեան սկզբունքով տնտեսական զարգացումը պէտք է անշեղօրէն ուղենշուի ընկերային ներառականութեամբ, որտեղ անփոխարինելի է տնտեսութեան պետական նպատակային կարգաւորումը եւ աշխուժ մասնակցութիւնը:

Տնտեսական աճը բարեկեցութեան անհրաժեշտ, բայց ոչ բաւարար պայման է: Որպէսզի ապահովուի անհատի եւ հասարակութեան բարեկեցութիւնը, անհրաժեշտ է, որ տնտեսական աճի արդիւնքից օգտուի ողջ հասարակութիւնը, աճն իր վրայ զգայ իւրաքանչիւր անհատ եւ ընտանիք: Համախառն ներքին արդիւնքի մեքենակական աճը չի կարող եւ երբեք չի բերել համընդհանուր բարեկեցութեան աճի, եթէ արդիւնքն արդարացիօրէն չի բաշխուել եւ վերաբաշխուել հասարակութեան անդամների միջեւ: Չարմանալի չէ, որ ներկայումս բնակչութեան էական մասը խիստ թերահաւատօրէն է վերաբերում համախառն ներքին արդիւնքի աճի պաշտօնական վիճակագրական ցուցանիշներին: Նոյնիսկ եթէ աճը կայ, այդ աճի բարիքներից բնակչութեան զգալի մասը չի օգտուում, քանի որ աճի արդիւնքները բաշխուում են ընկերային արդարութեան սկզբունքին հակառակ: Աւելին. մեծանում է հարուստների եւ աղքատների միջեւ գոյութիւն ունեցող անդունդը:

Ընկերային ներառականութիւն եւ արդարութիւն

Այս ընդհանուր պարունակում առաջ է քաշուում ընկերային վիճակի բազմաշերտ ու տեսանելի բարելաման եւ հասարակութեան կեանքի որակի բարձրացման համընդհանուր եւ հիմնարար հետեւեալ մօտեցումը. շուկայի դասական «անտեսանելի ձեռքի» ուժը պէտք է լիարժեք լրացուի «պետութեան տեսանելի ձեռքի» ուժով՝

- Հասարակութեան համար սեփական երկրում ստեղծելով իրական պայմաններ արժանապատիւ եւ նուիրուած աշխատանքի, կրթական մակարդակի ու իր աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացման, մրցակցային եւ նորարարական ձեռներեցութեան համար,

- Հայրենական եւ օտարերկրեայ գործարարների համար ստեղծելով ազատ եւ արդար պայմաններ երկարաժամկետ ներդրումների, միասնական պատասխանատուութեան մշակոյթ ձեւաւորելու, հանրային բարիքներ ստեղծելու, ընկերային ներդրումներին եւ խնդիրներին լուծմանը հաստատութեանական մասնակցութիւն եւ պատրաստակամութիւն ունենալու համար,

- Պետութեան համար ամրագրելով լիարժեք պատասխանատուութիւն՝ ազատ, արդար եւ համերաշխ հասարակութեան ձեւաւորման, ժողովրդագրական իրավիճակի խորացող հիմնախնդիրները հետեւողականօրէն լուծելու համար, փտածութիւնից զերծ, մրցակցային եւ անվտանգ զարգացման հաստատութեանական միջավայր ապահովելու համար, աշխատողների ընկերային-աշխատանքային իրաւունքների եւ նուազագոյն երաշխիքների իրացումը, գործատուներին պետական աշխուժ աջակցութեամբ աշխատաշուկայում անմրցունակ անձանց կայուն զբաղուածութիւն եւ գործազրկութեան բնական մակարդակ ապահովելու համար, տնտեսութեան բնական մենաշնորհները նպատակային կառավարելու, տնտեսութեան հեռանկարային, յատկապէս աշխատատար ճիւղերի եւ

ՆԱԽԱԳԻԾ ՆԱԽԱԳԻԾ ՆԱԽԱԳԻԾ ՆԱԽԱԳԻԾ ՆԱԽԱԳԻԾ ՆԱԽԱԳԻԾ

ՀՅԴ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հիմնադրույթները

Երևան, օգոստոս, 2018

տարածքային համաչափ զարգացմանը թիրախաւորուած պետական աջակցութիւն տրամադրելու եւ մասնակցութիւն ունենալու համար, հանրութեան խոցելի խմբերին (ընկերային անապահով, հաշմանդամութիւն ունեցող եւ կեանքի դժուարին իրավիճակում յայտնուած այլ անձինք) առաջնահերթութեան սկզբունքով ուղղուող պետական հասցեական ծրագրեր իրականացնելու համար, պետական արդիւնաւետ աջակցութեամբ կրթական, առողջապահական ծառայութիւնների հասանելիութեան եւ մատչելիութեան ապահովման, առողջ եւ արժանապատիւ ծերութեան համար անհրաժեշտ նուազագոյն պայմանների ձեւաւորման, հասարակութեան համար ընդունելի եւ արդիւնաւետ կենսաթոշակային ապահովման նոր համակարգի ձեւաւորման համար:

Ընկերային արդարութիւնը ընկերային պետութեան հիմքն է, այն երաշխաւորում է հասարակութեան համերաշխութիւնը: Համերաշխութիւնը չի կարող լինել առանց ընկերային արդարութեան:

Ընկերային արդարութեան եւ **պարեսօ** արդիւնաւետութեան սկզբունքների միջեւ հակասութիւն չկայ: Հանրային բարիքներ ստեղծելով եւ հասանելի դարձնելով՝ գործնականում հնարաւոր է հասարակութեան մի անդամի բարեկեցութիւնը աւելացնել առանց միւսի բարեկեցութեան չնուազեցման: Մասնաւորապէս, պետութեան կողմից հաւաքուող գումարների հաշիւն հնարաւոր է կառուցել հասարակութեան բոլոր խմբերի համար հասանելի եւ անվճար առողջապահական եւ կրթական որակեալ համակարգեր:

Ընկերային շուկայական տնտեսութիւն ունեցող պետութիւնը ձգտում է ընկերային լիարժեք երաշխիքներով հասարակութեան, որտեղ իւրաքանչիւրն ունի նիւթապէս ապահովուած արժանապատիւ կեանքի իրական պայմաններ՝ անկախ շուկայի վայրիվերումներից, որպէսզի մարդն ազատօրէն կարողանայ մասնակցել երկրի հասարակական եւ քաղաքական կեանքին: Ընկերային արդարութիւնը չի ենթադրում խորհրդային (համայնավարական) բացարձակ «հաւասարութիւն», այն չի հակասում աշխատանքն՝ ըստ քանակի եւ որակի վարձատրելու շուկայական սկզբունքին: Հաւասարութիւնը չի յանգեցնում արդարութեան, բայց ընկերային արդարութիւնը յանգեցնում է նրան, որ իւրաքանչիւր ոք վարձատրուի իր ներդրմանը, աշխատանքին համարժեք:

Հանրութեան լայն զանգուածներին ազգային ոգով եւ արժեքներով դաստիարակելը հնարաւոր է միայն նրանց ընկերային կենսամակարդակի բարձրացման պայմաններում: Աղքատութեան յաղթահարումը ո՛չ միայն ընկերային-տնտեսական, այլեւ ազգային անվտանգութեան եւ պաշտպանութեան համունեցող մեծ նշանակութիւն ունի:

Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ընկերային ապահովութեան բարձր մակարդակ ապահոված երկրները եղել են նաեւ տնտեսական յաջողութիւններ գրանցած պետութիւններ: Ընկերային ապահովութիւնը եւ արդիւնաւետ պաշտպանութիւնը բարձրացնում է անհատական աշխատանքային նուիրուածութիւնն ու պատրաստակամութիւնը:

Ընկերային արդարութեան հաստատումը վերաբերում է նաեւ սեփականութեան իրաւունքի արդիւնաւետ պաշտպանութեանը: Սեփականութիւնը եւ ժառանգութեան իրաւունքը պէտք է երաշխաւորուեն, բայց միաժամանակ սեփականատերը պէտք է ունենայ հասարակութեան նկատմամբ ընկերային պարտաւորութիւններ եւ պատասխանատուութիւն:

ՍՈՒՐԵՆ ՊԱՐՍԵԱՆ
ՀՀԴ Բիւրոյի տնտեսական հետազօտութիւնների գրասենեակի պատասխանատու

ԸՆԿԵՐՎԱՐ-ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ՝ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՐՔՍԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՍՕՐՈՒԱՆ ՉԱԽԴԱՐՉԸ

Ընկերվար-ժողովրդավարությունը միջազգային ընկերվարական և աշխատանքային շարժման ամենէն շատ տարածուած գաղափարաբանական հոսանքներէն մէկն է և, եթէ չենք սխալիր, ամենէն շատ տարածուածն ու ժողովրդականութիւն գտածը:

Անիկա ծնունդ առած է 19-րդ դարուն՝ իբրև արդիւնք արեւմտեան Եւրոպայի մէջ այդ ժամանակաշրջանին ծաւալած մտաւոր լուսաւորութեան: «Ազատութիւն, արդարութիւն և համերաշխութիւն», ահա՛ ընկերվար-ժողովրդավարութեան երեք հիմքերը, որոնք անոր մէջ դրսեւորեցին համամարդկային ամենէն յառաջդիմական, առաքինի և արդար արժէքները: Անիկա իր մէջ պարփակեց լուսաւորութեան դարաշրջանի ամենէն արմատական և յառաջդիմական սկզբունքները, ինչպէս՝ ժողովրդավարութիւնը, **Ֆեմինիզմը**, արհեստակցական միութենականութիւնը, աշխարհիկութիւնը, գիտական և քննական մտածելակերպը: Անշուշտ պատահական չէր ժողովրդավարութեան, **Ֆեմինիզմի** սկզբունքներուն, արհեստակցական-միութենականութեան, աշխարհիկութեան և գիտական մտածելակերպի գոյութիւնը թէ՛ այդ ժամանակաշրջանի յառաջդիմական շրջանակներուն և թէ՛ ընկերվար-ժողովրդավարութեան մէջ, որովհետեւ այդ ժամանակաշրջանին արեւմտեան Եւրոպայի պետութիւնները կը գտնուէին բացարձակ միապետական կարգերու տակ (ուր մարդկային իրաւունքները և քաղաքացիական ազատութիւնները բացարձակապէս գոյութիւն չունէին):

Յայտնուած թուրքական (երբ կիները տղամարդոց հետ չէին վայելէր հաւասար իրաւունքներ), քաղքենիականութիւնը (երբ բանուորներու իրաւունքները ոտնակոխուած էին), կղերական տիրապետութիւնը (որ քաղքենիական դասակարգին հետ միասին կը դիզէր հարստութիւնը և կը պայքարէր ամեն տեսակ յառաջդիմական գաղափարներու դէմ) և պահպանողականութիւնը (իշխող ընկերային դասակարգը՝ քաղքենի և կղերական) դէմ էին ամեն տեսակ ընկերային բարեփոխումի և գիտական հետազոտութեան:

Բայց ինչպէ՞ս ծնունդ առաւ ընկերվար-ժողովրդավարութիւնը, և ի՞նչ էին այն առարկայական և ենթակայական պայմանները, որոնք առիթ տուին անոր տարածման:

Մարդկութիւնը ընդհանրապէս 19-րդ դարու ընթացքին կ'ապրէր դրամատիրական շուկայական ընկերային-տնտեսական ժամանակաշրջանի արագ զարգացման փուլը: Այդ փուլը կ'ընդգրկէր ճարտարարուեստի տարածումը. ճարտարարուեստը իր ետեւէն քաշեց հողագործ գիւղացիութիւնը, և գիւղացիները վերածեց աշխատավարձով բանուորներու՝ գործարաններուն մէջ: Այդ տոյն բանուորներուն կեանքի ծանր ու թշուառ, առարկայական պայմաններն էին (երբ կը բացակայէին ընկերային ապահովագրութիւնը, ձրի ուսումն ու առողջապահութիւնը, և երբ երեխաներն ու կիները չարաչար կ'աշխատէին և աւելի նուազ աշխատավարձ կը ստանային, և երբ խստիւ արգիլուած էր բանուորներուն հիմնել արհեստակցական միութիւններ կամ կազմակերպել ցոյցեր ու գործադուլներ), որոնք հիմքը դրին ընկերվար-ժողովրդավարութեան: Գերմանացի փիլիսոփայ Զարլ Մարքսը քաջ գիտակցելով այդ ծանր պայմաններուն, ընկերակցելով Ֆրետրիխ Էնկելսին՝ վերլուծեց դրամատիրական կարգերու արտադրութեան բնոյթը, որով աշխատաւորը կ'ենթարկուէր տանջանքի ու զրկանքի: Այսպիսով, Մարքս մարդկային ընկերութիւնը բաժնեց երկու դասակարգերու: Առաջինը արտադրական միջոցները իր սեփականութիւնը դարձուցած դասակարգն է, որ կը կոչուի «քաղքենի» (պուրժուա). երկրորդը՝ գործարաններուն մէջ աշխատողները, որոնք կը կոչուին «բանուորութիւն» (**պրոլետարիա**): «Բանուորութեան» լիիրաւ ազատագրումը և վերջնական յաղթանակը Մարքս կը տեսնէր դասակարգային պայքար մղելու մէջ՝ ընդդէմ «քաղքենի» դասակարգին: Մարքս կը հաւատար, որ դասակարգային պայքարը կը մղուի միայն «բանուորական (**պրոլետարական**) յեղափոխութեան» միջոցով, և այդ յեղափոխութեան յաղթանակէն ետք է, որ անձնական սեփականատիրութեան տակ գտնուող արտադրական միջոցները պիտի յանձնուին հանրային սեփականատիրութեան: Բանուորական յեղափոխութեամբ ո՛չ միայն դրամատիրական ար-

տադրական համակարգը արմատախիլ պիտի ըլլար, այլ նաեւ՝ անոր կցուած բացարձակ միապետականութիւնը, հայրիշխանութիւնը և պահպանողականութիւնը: Այսպիսով, մարքսականութիւնը հանդիսացաւ ընկերվար-ժողովրդավարութեան տեսաբանական հիմք՝ վերլուծելով (հիմնը-լելով տրամախոհական սիւթապաշտութեան վրայ) ընկերային-տնտեսական պատմական երեւոյթները, լուծումներ գտնելու համար այդ ժամանակական հարցերուն և կերտելու համար ապագայի ընկերվարական հասարակութիւնը:

23 մայիս 1863-ին Գերմանիոյ մէջ կը հիմնուի առաջին ընկերվար-ժողովրդավարական կազմակերպութիւնը՝ «Գերմանական բանուորներու ընդհանուր կազմակերպութիւն» անունով, որ 1875-ին կը միանայ 1869-ին հիմնուած Գերմանիոյ Ընկերվար-ժողովրդավարական բանուորական կուսակցութեան՝ կազմելու համար ժամանակակից առաջին ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնը (Գերմանիոյ Ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւն):

Յետագային կը հիմնուին նաեւ այլ ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններ, ինչպէս՝ 1871-ին հիմնուած «Բանուոր տղամարդոց միջազգային կազմակերպութեան Դանիոյ հատուած» (այսօրուան ընկերվար-ժողովրդավարները), 1878-ին հիմնուած «Զեխուլովաք ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնը Աւստրիոյ մէջ» (այսօրուան Զեխիոյ ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնը) և 1879-ին հիմնուած «Սպանիոյ ընկերվարականներու բանուորական կուսակցութիւն»-ը: Ահա յիշեալ կառոյցներն են երկու տասնամեակի ընթացքին ձեւաւորուած ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնները:

1890-ականներուն նոր ուղղութիւն մը կը ծագի ընկերվար-ժողովրդավարական շարժման մէջ՝ գերմանացի մարքսական տեսաբան Էտուարտ Պեռնշթայնի (Ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութեան անդամ) գլխաւորութեամբ: Պեռնշթայնը կը հաւատար, որ ընկերվարական հասարակութիւնը կը կերտուի ներկայ պայմաններուն (ժողովրդավարական խորհրդարանական համակարգերու տակ գտնուող հասարակութիւնները) ընթացքին՝ խաղաղ, ժողովրդավարական և խորհրդարանական բարեկարգումներու միջոցով, այլ ոչ թէ՛ բանուորական (**պրոլետարական**) բռնի յեղափոխութեան միջոցով: Պեռնշթայն իր

տեսաբանական մեծ ներդրումը կ'ունենայ Գերմանիոյ Ընկերվար ժողովրդավարական կուսակցութեան 1891-ի ծրագիրին մէջ: Գաղափարաբանական այս հոսանքը կամ շարժումը կը կոչուի «վերատեսական մարքսականութիւն»՝ ի տարբերութիւն **պրոլետարական** յեղափոխութեան վրայ հիմնուած ուղղափառ մարքսականութեան:

«Վերատեսական մարքսականութիւն»-ը կ'որոշուի գրեթէ բոլոր ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններուն կողմէ, բայց ասիկա մեծ ճեղք կը յառաջացնէ միջազգային ընկերվարական մտածողութեան մէջ, մասնաւոր՝ գործնական իմաստով: Այս երկփեղկումը ինքզինք աւելի շատ զգացնել տուաւ 1917-ի ռուսական Յոկտեմբերեան յեղափոխութենէն ետք: Այն հոսանքը, որ յեղափոխութեան հետ եղաւ, կոչուեցաւ համայնավարութիւն, իսկ այն հոսանքը, որ նախընտրեց ժողովրդավարական միջոցներով պայքարիլ, կոչուեցաւ ընկերվար-ժողովրդավարութիւն, ժողովրդավարական-ընկերվարութիւն կամ ալ պարզապէս՝ ընկերվարութիւն:

Մինչ այդ կ'արժէ յիշեցնել, որ 20-րդ դարու առաջին երկու տասնամեակներուն ընթացքին որոշ երկիրներու մէջ ընկերվար-ժողովրդավարները համագործակցեցան ազատական կառավարութիւններու հետ՝ իրականացնելու համար իրենց ընկերային-տնտեսական բարեփոխումները, ինչպէս՝ ձրի ուսում, կիներու քուէարկութեան իրաւունք, կրթական և առողջապահական բնագաւառներուն մէջ ներդրումներ, իսկ ամենէն կարեւորը՝ անոնք իրենց զօրակցութիւնը յայտնեցին խորհրդարանական ժողովրդավարութեան՝ ընդդէմ ֆաշական և համայնավար բռնատիրական կարգերուն:

Վրայ հասան 1930-ականները. մէկ կողմէ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամ, իսկ միւս կողմէ ալ՝ ֆաշականութեան վերելք: Այդ ժամա-

նակաշրջանին կառավարություններու գլուխ գտնուող ընկերվար-ժողովրդավարները դիմեցին Զեյնգական տնտեսական դպրոցին, որ հիմնուած էր պետական պիտոճէի ծախսերուն յաւելման վրայ՝ յառաջատուական հարկային համակարգէն հաւաքուած: Պիտոճէական ծախսերը ընդգրկեցին առողջապահական, կրթական եւ ենթակառուցային մարզերը, իսկ անոնցմէ աւելի ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող՝ ճարտարարուեստական մարզին մէջ գտնուող բաժիններ պետականացուցեցան, իսկ արհեստակցական միութիւններու դերակատարութիւնը ներառուցեցաւ աշխատավայրերուն մէջ: 1930-ականներուն է, որ կերտուցեցաւ սկանտինաւեան ընկերային բարեկեցիկ համակարգը, որուն սիւները եղան Շուէտի Ընկերվար-ժողովրդավարական, Նորվեկիոյ Աշխատաւորական եւ Դանիոյ Ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնները, որոնք Սկանտինաւիան դուրս բերին տնտեսական ճգնաժամէն՝ ստեղծելով տնտեսական աճ՝ ընկերային բարօրութեամբ պատկուած: Այսպիսով, սկանտինաւեան բարեկեցութեան օրինակը դարձաւ ընկերվար-ժողովրդավարութեան ընկերային-տնտեսական **մոտել** (միւնչէ հիմա): Սակայն ընկերվար-ժողովրդավարները Եւրոպայի մէջ թիկունք կանգնելով խորհրդարանական ժողովրդավարական համակարգին, հասարակական ու քաղաքական բիւրեղացման՝ շատ սուղ վճարեցին նացիական գրաւումներուն ընթացքին: Այն երկիրները, զորս նացիները գրաւեցին, հոն ընկերվար-ժողովրդավարները (ինչպէս նաեւ՝ ժողովրդավարութիւն դաւանող բոլոր կուսակցութիւնները) հալածանքի ենթարկուցան:

Համաշխարհային Բ. պատերազմէն ետք, քայքայուած տնտեսութիւններու վերաշխուժացման համար եւս արեւմտեան Եւրոպայի ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւնները դիմեցին Զեյնգական տնտեսական դպրոցին եւ մեծ դերակատարութիւն ունեցան արեւմտեան Եւրոպայի վերածարտարարուեստականացման եւ ընկերային բարօրութեան ստեղծման մէջ: Այդ ուղղութիւնը որդեգրած գլխաւոր կուսակցութիւններն էին՝ Մեծն Բրիտանիոյ Աշխատաւորական, Գերմանիայի Ընկերվար-ժողովրդավարական, Աւստրիոյ Ընկերվար-ժողովրդավարական, Լիքսամպուրկի Ընկերվար բանուորական, Ֆինլանտայի Ընկերվար-ժողովրդավարական եւ Յոլանտայի Աշխատաւորական կուսակցութիւնները: Ընկերվար-ժողովրդավարներու վերածարտարարուեստականացման եւ ընկերային բարօրութեան ծրագիրները նաեւ կը կիրարկուին Եւրոպական ցամաքամասէն դուրս գտնուող այլ պետութիւններու մէջ, ինչպէս՝ Քանատա, Աւստրալիա եւ Նոր Զելանտա:

1945-էն մինչեւ 1960-ականներու աւարտը Եւրոպայի, Քանատայի, Աւստրալիոյ եւ Նոր Զելանտայի, նմանապէս նաեւ այլ ժողովրդավարական պետութիւններու մէջ կը տիրէր ընկերային բարօրութիւն, տնտեսական աճ եւ լայնածաւալ ճարտարարուեստականացում: Յանկարծ 1968-ին աշխարհի չորս ծագերուն կը բռնկին ցոյցեր՝ ընդդէմ ռազմապաշտութեան, ցեղապաշտութեան, սեռային խտրականութեան, բռնատիրութեան եւ գաղութատիրութեան: Ցոյցերը կը տեղափոխուին նաեւ քաղաքական, մշակութային եւ գրականութեան դաշտ: Օրակարգի վրայ կը դրուին խաղաղութեան, ժողովրդավարութեան, սեռային հաւասարութեան եւ ընկերային բարօրութեան ընդլայնման հարցերը: Յիշեալ հարցերը բարձրացնող շարժումը կը կոչուի «Նոր ձախ», որ կը տարբերէր աւանդական ձախէն այն կետով, որ զուտ աշխատաւորական շարժում չէր եւ չէր հետապնդէր զուտ տնտեսական հարցեր: «Նոր ձախ»-ի ընկերային առաջադրանքները աւելի ուղղուած էին պահպանողականութեան դէմ, նոյն ատեն ալ կը միտէին վերանորոգման ենթարկել ձախը (յատկապէս՝ մարքսական փիլիսոփայութիւնը)՝ անոր մէջ ներառելով ընկերային հարցեր, ինչպէս՝ քուէարկութեան տարիքը Նուազեցնել 18-ի, հաւասար աշխատավարձ երկու սեռերու միջեւ, շարժապատկերի աշխարհի ազատագրումը գրաքննութենէն, սեռային կրթութեան ներառումը կրթական համակարգին մէջ, կիններուն ապահովել վիժումի իրաւունք: Նոր ձախը չի բաւարարուիր միայն ընկերային հարցերով, այլ նաեւ կ'ընդլայնէ՝ ներառելով արտաքին քաղաքականութիւնը, որ հիմնուած էր խաղաղութեան եւ Երրորդ աշխարհին մէջ ժողովուրդներու ազատագրական պայքարներուն նեցուկ կանգնելու սկզբունքին վրայ: Նոր ձախը նաեւ զարկ տուաւ փիլիսոփայական եւ ընկերաբանական գրականութեան, երբ լոյս սկսան տեսնել գիրքեր ու յօդուածներ՝ կեդրոնանալով ընկերային հարցերու վրայ: Ընկերվար-ժողովրդավարութիւնը՝ իբրեւ ոչ վարդապետական, ոչ քարացած գաղափարախօսութիւն, իր մէջ շուտով կ'ընդգրկէ ընկերային շարժումներու արժեքները եւ կը յաջողի բարձրացնել զանոնք պետական մակարդակով, ինչպէս՝ ամուսնալուծումի եւ վիժումի օրինականացում, շարժապատկերի ապագրաքննութիւն, սեռային կրթութեան ներառում՝ կրթական համակարգին մէջ, Երրորդ աշխարհի ժողովուրդներու պայքարներուն հետ զօրակցութիւն, ապա՝ յարաբերութիւններու հզօրացում, արեւմտեան աշխարհի մէջ գտնուող ռազմապաշտ, ֆաշական եւ նոր-նացիական շարժումներուն դէմ պայքար եւ Նոր աշխարհի (Ամերիկաներ եւ Աւստրալիա) մէջ բնիկ ժողովուրդներու իրաւունքներու յարգում:

Իրենց գլխաւորած կառավարութիւններու ծրագիրներուն մէջ ընկերային շարժումներու քաղաքականութիւնները ներառած ընկերվար-ժողովրդավար գլխաւոր դէմքերն էին՝ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Հարոլտ Ուիլսոնը, Շուէտի վարչապետ Օլաֆ Փալմէն, Արեւմտեան Գերմանիոյ վարչապետ Ուիլի Պրանտը եւ Աւստրալիոյ վարչապետ Կըֆ Ուիլիամը:

1980-ականներու սկիզբը ծայր կ'առնէ Նոր-ազատականութիւնը՝ իբրեւ տնտեսութեան մէջ պետութեան միջամտութիւնը մերժող հոսանք: Սկսելով

գործադրուիլ Միացեալ Նահանգներու հանրապետական նախագահ Ռոնալտ Ռիկընի եւ Բրիտանիոյ վարչապետ Մարկրեթ Թաչչըրի կողմէ, անկաւարագօրէն թափանցեց պահպանողական կուսակցութիւններու ծրագիրներուն մէջ (մինչեւ օրս կը շարունակուի): Նոր-ազատականութիւնը իբրեւ գաղափարական հոսանք՝ կ'ընդգրկէ լայնածաւալ սեփականաշնորհում, շուկայի ապահսկողութիւն եւ պիտոճէի ծախսերու կրճատում (խստամբերութիւն): Ընկերվար-ժողովրդավարութեան առջեւ նոր մարտահրաւեր մը կը ստեղծուի դիմակայելու համար Նոր-ազատականութիւնը: Ասիկա ընելու համար «Երրորդ ուղի» հոսանքը կը ստեղծուի ընկերվար-ժողովրդավարական շարժման մէջ: «Երրորդ ուղի»-ն կը փորձէր այլընտրանք գտնել ժողովրդավարական-ընկերվարութեան եւ Նոր-ազատականութեան միջեւ՝ կեդրոնամետութեան դիմելով ձախի եւ աջի միջեւ: Հրաժարելով պետականացման քաղաքականութիւններէն՝ ընկերվար-ժողովրդավարութիւնը կ'որդեգրէ ընկերային շուկայական տնտեսութեան հասկացողութիւնը, որ հիմնուած էր պետութեան հսկողութեան վրայ: Պիտոճէական ծախսերու փոխարէն՝ Երրորդ ուղին առաջադրեց անձնական ներդրումներ՝ կասեցնելու ընկերային անհաւասարութիւնը. այս հոսանքի քաղաքականութիւնները նաեւ ընդգրկեցին՝ աւելցուած արժեքի հարկերու եւ փոքր ու միջին ձեռնարկութիւններու հարկերու նուազում, ճարտարարուեստի սեփականաշնորհում, բնապահպանութեան ամրապնդում՝ ներդրումներ ապահովելով վերանորոգող ուժանիւթի մարզին մէջ եւ ոչ կառավարական կազմակերպութիւններու հետ համագործակցութիւն՝ կառավարական իմաստով: Երրորդ ուղիի գլխաւոր որդեգրողներն էին Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Թոնի Պլեյըրը եւ Գերմանիոյ վարչապետ Կերհարտ Շրեյտըրը: Երրորդ ուղին նաեւ գործադրուցեց արեւելեան Եւրոպայի ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններուն կողմէ՝ համայնավարական կարգերէն դէպի շուկայական տնտեսութիւն անցումի ժամանակ:

2008-ի համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը կու գայ ականահարելու Նոր-ազատականութիւնն ու Երրորդ ուղին: Ծգնաժամին պատճառները Զեյնգեան տնտեսագետներուն կողմէ կը նկատուին Նոր-ազատականներու եւ Երրորդ ուղիի շուկայական ապահսկողական քաղաքականութիւնները: 2008-ի ճգնաժամին առաջին թիրախներէն կ'ըլլայ Յունաստանի վարչապետ Ծորճ Փափանտրեուն, երբ ան կ'որդեգրէ խստամբերական միջոցներ՝ դիմակայելու ֆինանսական ճգնաժամը, եւ նմանօրինակ միջոցներու կը դիմէն նաեւ այլ՝ Երրորդ ուղի որդեգրող ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններ, ինչպէս՝ Սպանիոյ, Փորթուգալի, Յոլանտայի եւ Իրլանտայի մէջ: Խստամբերական քաղաքականութիւնները յուսախաբութեան կը մատնեն աշխատաւոր այն զանգուածը, որ աւանդականօրէն կը քուէարկէր ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններուն օգտին: Աշխատաւոր դասակարգին պատկանողներուն մօտ կը ստեղծուի քաղաքական դատարկութիւն, որովհետեւ ընկերվար-ժողովրդավարները կորսնցուցած էին իրենց աւանդական ընտրազանգուածը: Յիշեալ առիթէն կ'օգտուին թէ՛ ծայրայեղ աջը եւ թէ՛ արմատական ձախը: Դիմակայելու համար ծայրայեղ աջի եւ արմատական ձախի վերելքը՝ ընկերվար-ժողովրդավարական շարժման մէջ կը ստեղծուի այն մտայնութիւնը, որ անկաւ պետք է վերադառնայ իր աւանդական՝ պիտոճէական ծախսերու եւ պետութեան միջամտութեան քաղաքականութիւններուն: 2015-ին արմատական ձախ թեկնածուի՝ Ծերմի Զըրպընի ընտրուիլը, իբրեւ Բրիտանիոյ Աշխատաւորական կուսակցութեան ղեկավար, արդէն տեղքայլ մըն էր կամ վերադարձ մը՝ աւանդական ընկերվար-ժողովրդավարութեան շուկայի հսկողութեան (յառաջատուական հարկային համակարգ), հարստութեան արդար բաշխումի, աշխատաւորներու եւ ընկերային շարժումներու նեցուկ կանգնելու քաղաքականութիւններուն. երեւոյթ մը, որմէ շուտով վարակուցեցան նաեւ այլ ընկերվար-ժողովրդավարական կուսակցութիւններ: Ընկերվար-ժողովրդավարութիւնը վերադառնալով իր աւանդական քաղաքականութիւններուն՝ կրնայ ստանձնել այն մարտահրաւերը, որն է պահպանողական Նոր-ազատականութեան ու ծայրայեղ աջի յաղթահարումը՝ կերտելով այն հասարակութիւնը, ուր բոլորը ներառուած կ'ըլլան՝ առանց դասակարգի, սեռի, կրօնի, գոյնի կամ որեւէ խտրութեան: 2015-ին Փորթուգալի մէջ եւ 2018-ին Սպանիոյ մէջ կազմուած ընկերվարական կառավարութիւնները, որոնք յայտնեցին իրենց պետութիւններուն հրաժարումը խստամբերութենէն, արդէն իսկ նախանշաններ էին, որ Նոր թափ ստացած է ընկերվար-ժողովրդավարական մտածողութիւնը, եւ այդ թափն ալ ձախդարձն է կամ՝ արմատներու վերադարձը:

1863-էն մինչեւ այսօր ընկերվար-ժողովրդավարութիւնը շարունակած է ապրիլ իր զարգացումը: Անկաւ զարգացած է մարդկութեան քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական կեանքի զարգացման հետ զուգահեռաբար: Անկաւ միշտ ալ փորձած է մարդկութեան զարգացման անիւը մղել դէպի աւելի արդար ուղղութիւն, երբ կեանքի պայմաններէն օգտուելու կարելիութիւն կ'ունենան աւելի շատ մարդիկ, երբ հարստութիւնը կը բաժնուի արդարօրէն, եւ երբ իւրաքանչիւր մարդ անհատ արժանապատիւ կեանք կ'ապրի: Ընկերվար-ժողովրդավարութեան 155-ամեայ գոյութեան երաշխիքը կը հանդիսանայ իր ոչ քարացած, ազատամիտ եւ լայնամիտ տեսական հիմքը եւ ազատութեան, արդարութեան ու համերաշխութեան արժեքներուն կառչած մնալը:

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱՓԻԼՍՈՓԱՅԱԿԱՆ . . .

Շարունակուած Ա. Էջէն

Տարի մը կը պաշտօնավարէ Նոյն դպրոցին մէջ՝ իբրեւ թուաբանութեան ուսուցիչ, միաժամանակ կը ստանձնէ դպրոցին վերակացուի պաշտօնը:

1900-ին յայտնի մանկավարժ Տիգրան Ռաշմաճեանի հրաւերով ուսուցչական պաշտօն կը ստանձնէ Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաքի Թեմական դպրոցին մէջ. պաշտօն մը, որ կը վարէ մինչեւ 1903:

Յեղափոխական շրջանի առաջին տասնամեակը աւարտած էր արդէն: Տենդոտ գործունեութիւն ստեղծուած էր հայկական գանազան շրջաններու մէջ: Խուճը մը գաղափարապաշտ մտաւորականներ հիմնովին կը յեղաշրջեն Նաեւ Ատրպատականի տեղական յետամնաց կեանքն ու լճացած բարքերը: Այդպէս է, որ Թաւրիզի մէջ յառաջ կու գայ երիտասարդական թարմ սերունդ մը, որ հետզհետէ կը ցրուի գաւառները եւ ամենէն մութ անկիւններն անգամ կը տանի գիտութեան եւ ազատութեան լոյսը:

Ֆրանգեան կը գտնուէր վերոյիշեալ մտաւորականներու խումբին մէջ: Երիտասարդական ոգեւորութեամբ մը անձնատուր կ'ըլլայ կրթական-մշակութային խանդավառ գործին, իսկ դպրոցէն դուրս մեծ խանդավառութեամբ կը մասնակցի ազգային-հասարակական-քաղաքական կեանքին եւ Դաշնակցութեան կազմակերպական-քարոզչական աշխատանքներուն:

1903-ին Ֆրանգեան Թաւրիզէն կ'անցնի Սալմաստ, ուր կը մնայ մինչեւ 1905: Սալմաստի մէջ կը վարէ հայկական դպրոցներու շրջանային տեսուչի պաշտօնը: Այստեղ ալ, դպրոցական-կուսակցական զբաղումներու կողքին, իր գործօն մասնակցութիւնը կը բերէ ազգային-կուսակցական կեանքին: Կը նուիրուի Նաեւ գրական աշխատանքներու: Կ'ուսումնասիրէ Պարսկաստանի եւ պարսկահայութեան կեանքի բազմակողմանի երեսները, որոնց մասին յօդուածներ կը յղէ Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսաթերթին եւ այլ պարբերականներու: Այս առնչութեամբ յատկանշական է իր «Պատիճները Պարսկաստանում» յօդուածը, որ լոյս տեսած է «Մուրճ»-ի մէջ:

Թէ՛ Թաւրիզի եւ թէ՛ Սալմաստի մէջ Ֆրանգեան կ'ուսումնասիրէ իր շրջապատը եւ յատկապէս նիւթեր կը հաւաքէ Ատրպատականի պատմական ու մօտաւոր անցեալին, անոր տնտեսական եւ ազգագրական կազմին մասին: Ամրան արձակուրդներուն կ'այցելէ Մակու, Խոյ, Ուրմիա, Միանտոպա եւ այլ շրջաններ՝ ամենուրեք ուսումնասիրելով պարսկահայերու տնտեսական, կրթական եւ ազգային կեանքը: Այդ բոլոր ուսումնասիրութիւններն ու հաւաքած նիւթերը կը կազմեն «Ատրպատական» խորագիրով ստուար եւ արժեքաւոր հատորը, որ լոյս կը տեսնէ Թիֆլիսի մէջ, 1905-ին:

Վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ Ֆրանգեան կը ներկայացնէ պարսկական Ատրպատականի բազմացեղ ժողովուրդներու եւ յատկապէս հայութեան մասին արժեքաւոր փաստեր, տեղեկութիւններ, վիճակագրական տուեալներ եւ այլն:

Ուսուցչութեան ընթացքին իսնայած կոկիկ գումարին, «Ատրպատական» գիրքի վաճառման հասոյթին եւ բարերարի մը աջակցութեան շնորհիւ՝ 1905-ի աշնան Ֆրանգեան կը մեկնի Գերմանիա՝ հետեւելու համար համալսարանական ուսման: Կը մտնէ Պերլինի համալսարանի պատմափիլիսոփայական բաժնիը եւ կը նուիրուի յատկապէս փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութեան:

Համալսարանական դասընթացքներու կողքին, միաժամանակ եռանդուն մասնակցութիւն կը բերէ արեւմտեան Գերմանիոյ ուսանողական կեանքին, կ'աշխատակցի հայ մամուլին եւ մասնաւորաբար Երոպայի ՀՅԴ Ուսանողական միութեան պաշտօնաթերթ «Ուսանող»-ին, ինչպէս Նաեւ կը պատրաստէ շարք մը գրական երկասիրութիւններ:

1907-ին կը հրաւիրուի ՀՅ Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր ժողովին (Վիեննա)՝ իբրեւ քարտուղար:

1909-ին կ'աւարտէ համալսարանական ուսումը: Կը վերադառնայ Կովկաս եւ երեք տարի կը պաշտօնավարէ Երեւանի Թեմական դպրոցին մէջ: Նոյն առեւ, ինչպէս միշտ, կը նուիրուի դպրոցական-կրթական, հանրային եւ կուսակցական աշխատանքներու, կ'աշխատակցի հայ մամուլին եւ կը ձեռնարկէ իր ուսումնասիրութիւններուն հրատարակութեան: 1912-ին Ֆրանգեան կրկին կ'անցնի Պերլին՝ կատարելագործելու Նպատակով իր համալսարանական ուսումը, բան մը, զոր կ'աւարտէ յաջորդ տարին: Կը տիրանայ «դոկտոր փիլիսոփայութեան» տիտղոսին: Իր աւարտաճառն էր՝ «Միխայլովսկին իբրեւ փիլիսոփայ-ընկերաբան» (գերմաներէնով), որ կը հրատարակէ Պերլինի մէջ, 1913-ին:

Նոյն տարին կը վերադառնայ Թիֆլիս: Կարճ ժամանակ ետք կրկին կու գայ Պերլին, ուր կը մնայ մինչեւ Համաշխարհային Ա. պատերազմի սկիզբը:

1914-ին կ'անցնի Պաքու, ուր պաշտօնի հրաւիրուած էր աղջկանց գիմնազիոնին մէջ՝ իբրեւ ուսուցիչ հոգեբանութեան եւ պատմութեան: Կը նուիրուի Դաշնակցութեան գործին թէ՛ իբրեւ դասախօս եւ թէ՛ Պաքուի դաշնակցական «Արեւ» օրաթերթի մօտիկ աշխատակից:

1915-ին սկսած էին արդէն հայ կամաւորական շարժման կազմակերպական աշխատանքները: Ինչպէս դաշնակցական բազմաթիւ մտաւորականներ ու պատասխանատուներ, Ֆրանգեանն ալ կը խանդավառուի այս շարժումով: 1915-ի գարնան, Վասպուրականի գրաւումէն ետք, Ֆրանգեան կ'անցնի Վան եւ կը նուիրուի հասարակական գործունեութեան: Վանի Նահանգին պատճառով կը վերադառնայ Պաքու, ուր կը ստանձնէ մանչերու եւ

աղջկանց հայկական դպրոցներու տեսչութեան պաշտօնը:

1918 օգոստոս-սեպտեմբերին տեղի կ'ունենայ Պաքուի հերոսամարտը: Քաղաքի հայութիւնը կը Նահանջէ դէպի Էնզելի: Ֆրանգեանն ալ կը հեռանայ Պաքուէն եւ կը հաստատուի Թեհրան: Կը հրաւիրուի տեղւոյն Հայկազեան վարժարանի տեսուչի պաշտօնին, որ կը վարէ մէկ տարի:

1919-ի աշնան կ'անցնի Հայաստան: Աւելի քան տարիէ մը ի վեր արդէն հռչակուած էր Հայաստանի անկախութիւնը: Շատերուն նման՝ իրականացած էր Նաեւ Ֆրանգեանի տեսչերէն մէկը: Հայաստան անկախ պետութիւն էր, ազգային մշակոյթի ազատ կեդրոն:

Անձայրածիր հեռանկարներ կը բացուէին գաղափարական հայ մտաւորականին առջեւ: Հայկական համալսարան, գիտութեան եւ արուեստի օճախներ, գործունեութեան անսահման ասպարէզ: Բոլորին պէս՝ Ֆրանգեանն ալ մեծ եռանդով նետուեցաւ հանրապետական հայրենիքի վերածնութեան աշխատանքներուն: Իր ամբողջ էութեամբ նուիրուեցաւ յատկապէս կրթական գործին:

1919-ի վերջաւորութեան Ֆրանգեան կը ստանձնէ Երեւանի Աղեքսանդրեան գիմնազիոնի տեսուչի պաշտօնը: Շուտով անոր կը յանձնուի Նաեւ Հայաստանի կառավարութեան բացած տարրական եւ բարձր դասընթացքներու ղեկավարութեան գործը: Իսկ 1920-ի աշնան դասախօսի պաշտօնով կը հրաւիրուի Հայաստանի համալսարան:

Ֆրանգեան կը մասնակցի Նաեւ հանրային կրթութեան Նախարարութեան գանազան յանձնաժողովներուն, քաղաքային ինքնավարութեան խորհուրդին ու համագործակցականներուն, կ'աշխատակցի հայ մամուլին եւ գործօն դեր կը կատարէ Դաշնակցութեան կրթական-դաստիարակչական ձեռնարկներուն մէջ:

1920 ղեկավարէր, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Ֆրանգեան կը հեռացուի այն պաշտօններէն, որոնց վրայ կը գտնուէր: Շատերուն նման՝ ինք ալ կը քամէ մինչեւ վերջին մրուրը այն բոլոր դառնութիւններուն, որոնք բաժնի ինկան Հայաստանի մէջ մնացած մտաւորականութեան:

1921-ին, Փետրուարեան համաժողովրդային ապստամբութեան օրերուն, Ֆրանգեան իբրեւ պարզ զինուոր կը մտնէ «Վասպուրականի գումարտակ»-ին մէջ: Ապստամբութենէն ետք ան կը կազմակերպէ Սուրմալուի Փրկութեան կոմիտէն, կ'ըլլայ անոր Նախագահը եւ կը մասնակցի ճակատի պաշտպանութեան գործին:

1921-ի ապրիլեան Նահանջէն ետք Ֆրանգեան կը գտնուէր այն 9000 տարագիրներուն մէջ, որոնք Հայաստանէն անցան Թաւրիզ, Պարսկաստան:

1921 սեպտեմբերին կը ստանձնէ Դազուիկի հայկական դպրոցի տեսուչի պաշտօնը, որ կը վարէ երկու տարի: 1923-ին Նոյն գործով կը հրաւիրուի Սուլթանապատի ազգային վարժարան:

1926-ին կ'անցնի Համատան: Այդ տարուան սեպտեմբերէն սկսեալ կը վարէ տեղւոյն հայկական վարժարանի տեսուչի պաշտօնը՝ մինչեւ 15 մարտ 1928, երբ զոհ կ'երթայ դժբախտ արկածի մը: Այդ օր Ֆրանգեան վար կ'իյնայ բարձր սանդուխներէն, կ'ունենայ անդամանելի ջարդուածքներ եւ շունչը կը փչէ մեծ տանջանքներու մէջ:

ԺԹ. դարու վերջաւորութեան եւ Ի. դարու սկզբնաւորութեան հայ փիլիսոփայական միտքին մէջ տարածուած եղած է մախիզմը կամ փորձաքննադատութիւնը (**Եմպիրիկոյիտիցիզմ**), որուն մեծագոյն ներկայացուցիչը եղաւ Երուանդ Ֆրանգեան: Հետեւելով Էռնսթ Մախին եւ Ռիխարտ Աւենարիոսին՝ ան իր փիլիսոփայութիւնը անուանած է համադրական **մոնիզմ** եւ Դաշնակցութեան պատմափիլիսոփայութիւնը հիմնաւորած է այդ տեսութեամբ:

Ըստ Ֆրանգեանի, փիլիսոփայութիւնը գիտութիւններու գիտութիւնը չէ. իւրաքանչիւր գիտութիւն ունի իր փիլիսոփայութիւնը: Փիլիսոփայութիւններու պատմութեան բնորոշ է «միարմատեան» եւ «երկարմատեան» վարդապետութիւններու հակադրութիւնը: Անոր կարծիքով, նիւթապաշտութիւնը եւ գաղափարապաշտութիւնը չեն բաւարարեր որոնող եւ քննադատական միտքը, ուստի անհրաժեշտ է երրորդ ուղղութիւն մը, որ գերծ է այս երկուքին հիմնական թերութիւններէն:

Այդպիսի ուղղութիւն է համադրական **մոնիզմի** կամ քննադատական **ռեալիզմի** փիլիսոփայութիւնը, ըստ որուն, ճանաչողութեան հիմքին մէջ դրուած է փորձը՝ իբրեւ արդիւնք «ես»-ի եւ «միջավայր»-ի փոխյարաբերութեան: Նիւթը եւ հոգին, առարկան եւ ենթական հանդէս կու գան իբրեւ փորձի համարժեք անդամներ: Ֆրանգեանի համաձայն, «նիւթական գոյակը չէր կրնար աւելի շուտ տրուած ըլլալ, քան հոգեկանը: Մէկը առանց միւսին՝ անմտածելի է եւ անհասկնալի»:

Այս սկզբունքով ալ Ֆրանգեան կը բացատրէ Նաեւ տնտեսական եւ հոգեւոր կեանքի, տնտեսութեան եւ գաղափարախօսութեան փոխյարաբերութիւնը եւ կը մերժէ Քարլ Մարքսի «տնտեսական նիւթապաշտութեան» այն դրոյթը, թէ՛ հասարակութեան զարգացումը կախուած է բացառապէս նիւթական գործօններու, այսինքն արտադրողական ուժերու զարգացումէն: Ըստ անոր, հասարակական զարգացման հարցին մէջ մեծ է Նաեւ ենթակայական գործօններու՝ գիտակցութեան ձեւերու եւ գաղափարախօսութեան դերը («Մեր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. իրապաշտ փիլիսոփայութիւն»):

Ֆրանգեան առանձին հրատարակութեամբ լոյս ընծայած է հետեւեալ երկերը.

- 1.- «Ատրպատական», Թիֆլիս, 1905:
- 2.- «Պատմափիլիսոփայութիւն», Երեւան, 1909:
- 3.- «Միտք» (գիտական եւ փիլիսոփայական ժողովածու), Երեւան, 1909:
- 4.- «Նիցչէ եւ նրա փիլիսոփայութիւնը», Թիֆլիս, 1910:
- 5.- «Պետիմիզմի փիլիսոփան» (Շոպենհաուեր եւ նրա փիլիսոփայութիւնը), Երեւան, 1910:
- 6.- «Միխայիլովսկին որպէս փիլիսոփայ-սոցիոլոգ», Երեւան, 1911:
- 7.- «Michailowsky als Philosoph und Soziolog», Berlin, 1913. վերոյիշեալ գործին գերմաներէն հրատարակութիւնն է:
- 8.- «Յունական փիլիսոփայութիւն», Թիֆլիս, 1913:
- 9.- «Գերմաներէն-հայերէն բառարան»:
- 10.- «Զրիստափոր Միքայելեան. նրա կեանքը եւ աշխարհահայեցողութիւնը», Պաքու, 1917:
- 11.- «Հասարակագիտական էտիկներ, ՀՀ Դաշնակցութեան սոցիալ-փիլիսոփայական աշխարհահայեցողութեան հիմնաւորման շուրջ», Պաքու, 1917:
- 12.- «Հայ միտքը. Խրիմեան Հայրիկ. Վանի իմաստասեր եւ բարոյախօս», Թեհրան, 1919:

13.- «Հայ միտքը. երկրորդ գիրք. Խրիմեան Հայրիկ», Գահիրէ, 1925, մատենաշար «Յուսաբեր»-ի, թիւ 12: Այս գիրքը շարունակութիւնն է վերոյիշեալ գիրքին:

14.- «Հայ հասարակական միտքը», Գահիրէ, 1928, մատենաշար «Յուսաբեր»-ի, թիւ 19: Այս ուսումնասիրութիւնը կ'ընդգրկէ հետեւեալ հեղինակները. Խ. Աբովեան, Ս. Նազարեանց, Ռ. Պատկանեան եւ Խրիմեան Հայրիկ:

15.- Մամուլի տակ էր Երուանդ Ֆրանգեանի գլուխ-գործոցը՝ «Մեր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. իրապաշտ փիլիսոփայութիւն» հատորը, որ շարուած վերջացած էր, առաջին սրբագրութիւնն ալ կատարուած, երբ վրայ հասաւ Դաշնակցութեան մեծ տեսաբանին եղերական մահը: Ասիկա պատճառ դարձաւ, որ գիրքին հրատարակութիւնը կանգ առնէ: Միայն տարի մը ետք՝ 1929-ին, կարելի եղաւ լոյս ընծայել գայն Փարիզի մէջ:

Ֆրանգեան ձգած է գրական բազմաթիւ անտիպ աշխատանքներ: Հրատարակելի վիճակի մէջ կը գտնուին հետեւեալ երկու ուսումնասիրութիւնները. «Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը» եւ «Հնադարի փիլիսոփայութեան պատմութիւնը»: Ունի նաեւ անաւարտ ուսումնասիրութիւններ եւ բազմաթիւ յօդուածներ, որոնք ցրուած են դաշնակցական մամուլին մէջ: Իր վերջին գրութիւններն են՝ «Ի՞նչ է պրոգրեսը» յօդուածաշարքը, որ լոյս տեսած է Գահիրէի «Յուսաբեր»-ին մէջ եւ «Բաֆֆի» ուսումնասիրութիւնը՝ ՀՀ Դաշնակցութեան օրկան «Դրօշակ»-ի մէջ:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Շարունակուած 3-րդ էջէն

Այսպէս է ահա մտածում Զրիստափոր Միքայելեանը եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող մտածել մի այդպիսի մարդ: Որոշ հասարակական պայմաններում «այս կամ այն ընթացքը, որին հետեւում են [...] մի քանի, բայց միշտ աւելի եռանդուն մարդիկ, դառնում է ընդհանուր կարգ, ընդհանուր սովորութիւն՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ուրիշներն էլ ընտելանում են նոյն ընթացքին:

Առաջընթաց մարդկանց օրինակին հետեւելով՝ կազմում է վերջապէս ընդհանուր համոզմունք, որ բոլորեքեան էլ անհրաժեշտաբար պէտք է ընթանան այնպէս եւ ոչ ուրիշ կերպ», ասում է յայտնի փրոֆեսոր Սերգէյեւիչ, դասախօսութիւններում ռուսաց իրաւունքի մասին» (2):

Նրա աշխարհահայեցողութեան մէջ էական տեղ է բռնում նաեւ բարոյական, արդարութեան սկզբունքը: Հասարակական հարցերի եւ երեւոյթների սահմանում նոյնքան մեծ, եթէ ոչ աւելի, արժէք է նշանակութիւն ունի արդարութիւնը, որքան ճշմարտութիւնը: Եւ Զրիստափորին մեծապէս հե-

տաքըրում է ո՛չ միայն ճշմարտութիւնը, այլեւ արդարութիւնը:

Նա ինքը լինելով բարոյական տիպ, բարոյական մարդուն մեծ է նշանակալից դեր է վերագրում հասարակական կեանքի մէջ: Նրա համոզմունքով, յեղափոխութիւնը միայն բարոյական, մաքուր եւ ազնիւ մարդկանց ասպարեզ է: «Շարլաթան»-ը չի կարող լինել լաւ յեղափոխական, այլ **միմիայն** բարոյական մարդը, ասում է նա: Ընդհանուր լքման օրերին, ամենածանր րոպէներին՝ միայն այդպիսի գործիչներն են մնում ասպարեզի վրայ, գործի գլուխ, անկուն եւ անդաւաճան: Շարլաթանը իսկոյն ծլկում, անհետանում է:

(1).- «Ամբոխային տրամաբանութիւն», էջ 62-63

(2).- «Պատմական չարիք», էջ 94-95:

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ . . .

Շարունակուած 20-րդ էջէն

Սեփականութիւնը պէտք է ծառայի ո՛չ միայն սեփականատիրոջ շահերին, այլեւ՝ հանրային բարօրութեանը: Սեփականատիրոջ ընկերային պատասխանատուութիւնը տնտեսական հայեցակարգի հիմնական մօտեցումներից է: Հասարակական բարեկեցութիւնից առաւել մեծ բաժին ստացողը դրա դիմաց պէտք է աւելի մեծ պատասխանատուութիւն ստանձնի հասարակութեան առաջ:

Տնտեսապէս զարգացած եւ ընկերային արդար պետութիւններում ընկերային-աշխատանքային լրացուցիչ երաշխիքների ապահովումը դարեր շարունակ իրականացւում է ընկերային երկխօսութեան, հաւաքական բանակցութիւնների եւ ընկերային գործընկերութեան զարգացման միջոցով: Այս հարթակում ազդեցիկ է աճող դերակատարում ունեն արհեստակցական միութիւնները՝ որպէս աշխատանքային իրաւունքի, հաւաքական պայմանագրերի պահանջների կատարման նկատմամբ ոչ պետական վերահսկողութիւն իրականացնող հաստատութիւններ:

Կայուն զարգացում

Պետութեան քաղաքականութիւնը պէտք է ուղղուած լինի բնական պաշարների գերշահագործումը բացառելուն, շրջակայ միջավայրի, այդ թւում՝ մարդու կեանքի եւ առողջութեան վրայ բացասական ազդեցութիւնը նուազեցնելուն, բնական պաշարների համալիր կառավարմանը եւ դրանցից ստացուող եկամուտների արդար բաշխմանը հասարակութեան բոլոր անդամների միջեւ: Բնական պաշարները՝ հողը, ընդերքը, ջուրը, կենդանական ու բուսական աշխարհը, անտառը, բնական հողատարածներն ու մթնոլորտային օդը, համաժողովրդական սեփականութիւն են: Այս բնական դրամագլուխը ո՛չ միայն ներկայ, այլեւ ապագայ սերունդների բարեկեցութեան համար է: Մինչդեռ դրանց անխնայ ու չհամակարգուած շահագործումը, դրանցից ստացուած եկամուտները ո՛չ միայն բաւարար

չափով չեն նպաստում քաղաքացիների բարեկեցութեան աճին, այլեւ խնդիրներ են յարուցում ներկայի եւ ապագայի առումով:

Կայունութիւնը զուտ բնապահպանական գործօն չէ: Կայուն զարգացումը պահանջում է, որ պետութեան քաղաքականութիւնը միտուած լինի նաեւ վաղուայ բարեկեցութեան ապահովմանը:

Ընկերային պետութիւնը առանցքային ներդրում է խթանիչ մասնակցութիւն պէտք է ունենայ ժողովրդագրական խնդիրների լուծման եւ աշխատաշուկայի երկարաժամկետ որակեալ առաջարկի ապահովման ուղղութեամբ, կեանքի որակի բարելաման, ներառեալ՝ ընկերային պաշտպանութեան, կրթութեան եւ առողջապահութեան ոլորտներում, ինչպէս նաեւ ընկերային ու տնտեսական ենթակառուցուածքների զարգացման, յատկապէս՝ բնական մենաշնորհների համալիր կարգաւորման եւ նպատակային կառավարմանը գործուն մասնակցութիւն ապահովելու ուղղութիւններով:

2015 թուականի սեպտեմբերի 6-ի Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրութեան փոփոխութիւնների հանրաքուէի արդիւնքում հռչակեց, որ Հայաստանի Հանրապետութեան տնտեսական կարգի հիմքը ընկերային շուկայական տնտեսութիւնն է, որը հիմնուած է մասնաւոր սեփականութեան, տնտեսական գործունեութեան ազատութեան, ազատ տնտեսական մրցակցութեան վրայ եւ պետական քաղաքականութեան միջոցով ուղղուած է ընդհանուր տնտեսական բարեկեցութեանը եւ ընկերային արդարութեան (11-րդ յօդուած): Սակայն առ այսօր Հայաստանի գիտական եւ քաղաքական շրջանակների կողմից բաւարար ուշադրութեան չի արժանացել ընկերային շուկայական տնտեսութեան հասկացութեան մեկնաբանութեան հարցը: Այնուամենայնիւ, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանադրութիւնը թելադրում է հանրային պատուէրը, եւ առաջիկայում ընկերային շուկայական տնտեսութիւնից բխող **մեքանիզմների** մշակման եւ ներդրման մեծ հեռանկարներ են բացւում: